

Birinci Dünya Savaşı'nda XIII. Kolordunun İran Harekâtı ve Menzil Hizmetleri

HALİT BAŞ**

Öz: Menzil hizmetleri, Ordunun hareket kabiliyetini muhafaza için her türlü ihtiyacı temini ile hasta, yaralı, esir, ganimet ve kullanılmayan malzemelerin de harp muntakasından iç bölgelere aktarılmasını kapsamaktadır. Menzil hizmetlerinin iyi planlanabilmesi için sağlıklı bir ulaşım ağı, nakil vasıtaları, insan gücü ve paranın yanında zamana ihtiyaç vardır. I. Dünya Savaşı seferberliği sürecinde Irak bölgesinden ciddi bir tehdit beklenmediği için bu cephede hazırlıklara oldukça geç başlanmıştır. Bununla birlikte Irak'taki VI. Orduya bağlı XIII. Kolordu da savaş esnasında menzil hizmetleri bakımından hiçbir hazırlığın bulunmadığı İran içlerine harekât emri almıştı. Hemedan'a kadar ilerleyen Osmanlı güçleri bu harekât esnasında menzil hizmetleri yönüyle birçok güçlüklerle karşılaşmıştır. Çalışmamızda arşiv belgeleri ve hatıra türü eserler ışığında menzil hizmetleri ve lojistik desteği açısından XIII. Kolordunun İran harekâtı ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Menzil, İran, XIII. Kolordu, Ulaştırma, İşe

Abstract: Menzil services include providing all kinds of needs to maintain the mobility of the army and transferring sick, injured, captive, trophy and unused material from war zone to inner zone. For better planning of menzil services, there is a need for a healthy transportation network, means of transportation, human power and money as well as time. Since a serious threat from the Iraq region was not expected during the World War I mobilization, preparations started quite late on this front. However, the 13th Corps affiliated to the 6th Army in Iraq also received an order for operation in Iran, where there had been no preparation in terms of menzil services during the war during the war. During this operation, Ottoman forces progressing to Hemedan faced many difficulties in regard with menzil services. In our study, in the light of Archive documents and memoir type of works, the operation of 13th Corps in Iran will be discussed in terms of the menzil services and logistic support.

Keywords: Menzil, Iran, XIII. Corps, Transportation, Victualing

¹ Bu çalışma, 09-11 Mart 2017 tarihlerinde Iğdır'da düzenlenen "II. International Iğdır Symposium" adlı sempozyumda sözlü olarak sunulan "The Operation of 13th Corps in Iran and the Menzil Services During the First World War" adlı basılmamış bildirimin yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiş şeklidir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eposta: halit.bas@igdir.edu.tr

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere ve Rusya'nın bölgede hakimiyet kurmak için verdikleri mücadeleler neticesinde Rusya ve İngiltere arasında imzalanan 31 Ağustos 1907 tarihli anlaşma ile merkezi tarafsız kalacak şekilde, İran'ın Kuzeyi Rus güneyi ise İngiliz nüfuz bölgesi olarak paylaşılmış, Petersburg'da Fransa'nın da aracılığıyla imzalanan bu antlaşmaya göre İran toprakları üç bölgeye bölünmüştü. İran'ın kuzey toprakları Rus bölgesi, güneyi ve Afganistan da İngiliz bölgesi olarak kabul edildi. İran'ın orta bölümü ise tarafsız kaldı. Buna göre Hindistan'ın kapıları pozisyonundaki Güney İran ile Afganistan İngiltere'ye bırakıldı. Bu da Rusya tarafından İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki çıkarlarının ve varlığının tanıdığı anlamına gelmekteydi. Ayrıca bu iki büyük devlet de bölgede üçüncü bir ülkenin imtiyaz ve çıkar sağlamaya yönelik girişimlerine karşı da birlikte karşı koymaya karar vermişlerdi. Bu anlaşmanın bir sebebi de Rusların Avrupalı herhangi bir devletle anlaşarak sıcak sulara inmesine karşı Avrupa Kıtası'ndaki muhalefeti yumuşatma düşüncesi idi.¹

Bu durumuna rağmen İran Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsızlığını ilan etmişti.² Ancak topraklarının büyük bir kısmının işgal altında olması ve merkezi yönetimin güçlü olmaması

¹ Bkz. Nicholas V. Riasanovsky-Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011, s. 434; Yılmaz Karadeniz, "İran'ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere'nin Rusya'ya Karşı Diplomatik Manevraları (1907)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV, S. 18, Yaz 2011, s. 259; Altay Cengizer, *Osmanlı'nın Son Savaşı: Adil Halizanın İşğalında*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017, s. 100; George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 335; Kezban Acar, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 354; Tofiq Mustafazade, "Antanta Devletleri'nin Planlarında I. Dünya Savaşı Arifesinde ve Sırasında İstanbul ve Marmara Bölgesi", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, İzmit 2016, s. 1265; William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s. 150; Melike Sarıçoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, TTK, Ankara 2013, s. 21.

² Melike Sarıçoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İran", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25, 2010, s. 67; Yüzbaşı Mukbil Bey, *Irak Cephesi 1914-1918 Kütü'l-Amâre Kuşatması*, TTK, Ankara 2019, s. 47.

yüzünden tarafsızlık politikasının yürütülmesi mümkün olmamıştı.³ İyi bir görüntü arz etmeyen İran'da, çağdaş üretim araçlarından yoksun olan köylüler fakirdi ve merkezden uzak vilayetlerde eşkıyalık bir geçim yöntemiydi. Şahın otoritesi sadece merkez ve merkeze yakın vilayetlerde geçerliydi. İran'ın teşkilatlanmış düzenli bir ordusu yoktu. Memuriyet parayla elde ediliyor ve ordudaki rütbeler babadan oğula miras yoluyla geçiyordu. Aşiretler kimi vilayetlerde asayiş vergisi dahi almaktaydılar. Siyasal bakımdan bağımsız olmayan İran'da, İngiltere ve Rusya'nın nüfuz bölgeleri arasında kalan yer bağımsız bir tampon bölge olarak bırakılmıştı. Buna karşın Almanya da İran'ın yabancı işgal ve baskısından kurtarılması ve askerinin de Almanlar tarafından teşkilatlandırılarak dost ülke konumuna getirilmesi düşüncesindeydi. Osmanlı Devleti ise Almanya ile benzer bir siyaset güdüyordu. Bu siyaset doğrultusunda Almanya ve Osmanlı Devleti'nin ortak amaçları İngiliz ve Rusları İran'dan çıkarıp onları petrol bölgelerinden mahrum etmek; Hindistan ve Afganistan'a geçip Rusya ve İngiltere'yi etkisiz hale getirmektir. Yine Almanya ve Osmanlı Devleti, İran üzerinde münferit emeller de besliyorlardı. Bölgede üstünlük kurma planları yapan Almanlara karşılık Osmanlılar Türkistan'daki Türk ve Müslüman halkla birleşerek bölgede hakimiyet kurmayı planlıyordu.⁴

Türk birliklerinin İran harekâtına sebep olan bir husus da Rus ve İngilizlerin Türkiye'yi arkadan çevirmesine fırsat

³ Ö. Kürşat Karacagil, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinin İran'la İttifak Kurma Arayışları", *OTAM*, S. 36, 2014, s. 99; Touraj Atabaki, "I. Dünya Savaşı, Büyük Devletler Arasındaki Çekişmeler ve İran'da Siyasal Toplumun Doğuşu", *İran ve I. Dünya Savaşı-Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, ed. Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 1-2; Stephanie Cronin, "İran Milliyetçiliği ve Devlet Jandarması", *İran ve I. Dünya Savaşı-Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, ed. Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 50-51.

⁴ Mehmed Kenan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, II, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, Ankara 1928, s. 62; Pierre Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Cilt: I, çev. Adnan Cengil, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1969, s. 69; Veli Yılmaz, *İnci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1988, s. 179; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 482-486.

vermemekti. İran'da İttihat ve Terakki Naibi Ömer Naci ve Ömer Fevzi komutasındaki birlikler iki koldan 1915 yılının ocak ayında Urmiye'yi, 12 Ocak'ta önce Selmas sonra 14 Ocak'ta Tebriz'i almayı başarmıştı. Binbaşı Şevket Bey komutasındaki 2 tabur Kirmanşah'ı, Van Jandarma Tümeni de Dilman'ı ele geçirmişti. Ancak ayaklanarak Türk güçlerine destek vereceği umulan halk pek destek vermemişti. Ücret karşılığı asker toplama girişimi de başarısız olmuştu. Ayrıca Rauf Bey komutasında "Rauf Bey Müfrezesi" adıyla Hindistan, Afganistan ve İran'da İngilizler aleyhine ayaklanmalar tertip etmek üzere bir birlik teşkil edilmişti. Bu birlik ifşa olunca Hindistan ve Afganistan planları askıya alınarak İran'da faaliyetlerine devam etmişlerdi. İran, yalnızca Osmanlı Devleti'nin bu faaliyetlerini protesto etmekle yetinmişti. Ruslar Sarıkamış Muharebesinden sonra Kuzey İran'da başlattıkları yürüyüşle Osmanlı kuvvetlerini şubat ayı başında geri çekilmeye zorlamıştı. Boratov komutasındaki Rus birlikleri kasım ayı başlarında Kazvin'de 19.000 ve Enzeli'de 4.000 kişilik bir kuvvet toplamışlardı. Boratov kuvvetleri 14 Aralık'ta Hemedan'a, 21 Aralık'ta Kum'a, 26 Şubat 1916'da Kirmanşah'a girmeyi başarmıştı. 4 Mart'ta İngilizlerle Ruslar arasında yapılan yeni antlaşmaya göre önceden iki devletin nüfuz alanı arasındaki tarafsız alan kaldırılmış ve Burujird-Hanikin-İsfahan hattı sınır kabul edilmişti. 23 Nisan'da Boratov Kütülamâre'de kuşatılmış olan Townshend komutasındaki İngilizlere yardım etmesi için Bağdat üzerine gönderildiyse de yetişememiş ve ancak 29 Nisan'da Townshend teslim olduktan sonraki bir tarih olan 4 Haziran'da Hanikin'i almak için harekete geçebilmişti. Bu sıralarda (29 Nisan 1916) Osmanlı güçleri kuşatma altında tuttıkları Kütülamâre'ye girmiş ve 13.309 kişilik İngiliz kuvvetini esir almıştı. Bunun sonucu olarak XIII. Kolordu 7 Mayıs'ta İran Harekâtına görevlendirilmişti. İran'a Harekâta görevlendirilen Türk XIII. Kolordusu 9 Mayıs'ta Kütülamâre'den hareket etmiş, Hanikin önlerinde Boratov kuvvetlerini bozduktan sonra 2 Temmuz'da Kirmanşah'a girmişti. Lojistik destek sağlayamadan büyük sıkıntılarla buraya gelen XIII. Kolordu daha mevcut işe sıkıntısını dahi aşamamışken verilen emir üzere yürüyüşe

geçerek 10 Ağustos'ta Hemedan'ı almayı başarmıştı. Ardından 11 Ağustos'ta XIII. Kolordu karargâhı Hemedan şehrine nakledilmişti. Ancak hareket noktasından 400 km uzaklaşan birlikler yardım alamaz hale gelince buradan daha ileriye gidememişti. İngiliz ve Ruslar da kuvvet toplamaya koyuldukları için bir süre İran içlerindeki hareketlilik durmuştu.⁵

1917 yılında İngilizler Bağdat'a doğru yürüyecekleri sırada Irak bölgesindeki Osmanlı kuvvetleri XVIII. Kolordudan ibaretti. İngilizler 9 Ocak'ta Bağdat'a yürümeye başlayınca 21 Ocak tarihinde Halil Paşa tarafından İran'da bulunan XIII. Kolorduya Bağdat'ın imdadına yetişmesi için emir verilmişti. Boratov kuvvetleri bunun üzerine XIII. Kolordunun boşalttığı Hemedan üzerine hareket etmişti. Ruslar 13 Mart'ta Kirmanşah ve İsfahan'ı yeniden ele geçirmişti. İran ve Irak olmak üzere iki cephede sıkışan Türk kuvvetleri ileri doğru harekete geçen İngilizler karşısında büyük kayıplar vererek 25 Şubat'ta Kütülamâre'yi İngilizlere terk etmişti. Bir yıl önceki gibi Aziziye ve Selmanıpak'ta İngilizleri durdurmak için gösterilen son çaba da sonuçsuz kalmıştı.⁶ Durum böyle olunca VI. Ordu Komutanı Halil Paşa 26 Şubat tarihli bir emirle İran'daki kuvvetlerinin tamamının tahliyesini emretmişti. 1 Mart'ta Hemedan boşaltılmış ve 3 Mart'ta da Rusların eline geçmişti. Diğer taraftan 11 Mart'ta Bağdat İngilizlerin eline geçmişti. 2 Nisan'da İngilizlerle bağlantı

⁵ Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, III, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 316; Tuncay Ögün, "Osmanlı Basımında Cihad-ı Ekber: İran Örneği", *Türkiyat Mecmuası*, XXVIII, S. 1, 2018, s. 106; Sadık Sarısamam, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran Harekâtını Yapan XIII. Kolordunun İşesi Meselesi", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 13, 2009, s. 9-10; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX, TTK, Ankara 2011, 490-493; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, TTK, Ankara 2011, s. 298; İsrail Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi -Rauf Bey Müfrezesi", *OTAM Dergisi*, S.3, Ocak 1992, s. 252-268; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2013, s. 263; Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kalkasya Politikası (1914-1918)*, TTK, Ankara 2006, s. 42; Yüzbaşı Mukbil Bey, *age*, s. 48-49.

⁶ İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu-Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003, s. 51.

sağlayan Ruslar Kuzeyden de Bağdat'a yürüyerek İngilizlerle birlikte Türk ordusunu kuşatmaya çabalamıştı.⁷ Diğer bir ifadeyle Osmanlı güçlerine karşı Ruslardan yardım alamayarak yalnız kalan İngilizler, Türklerin Kazvin'e ilerlemesinden çekinmekteydiler. Tedbir olarak İran Şahu Ahmet'in Tahran'ı terk etmesi teklifini kabul etmemesi üzerine Bağdat'a doğru yürüyerek Osmanlı Devleti'nin İran'daki güçlerini çekmesini sağlamışlardı.⁸ 24-26 Nisan 1917'de İran'dan çekilen XIII. Kolordu ile Irak Cephesi'ndeki XVIII. Kolordu Bağdat'ın kuzeyinde birleştiler.⁹

Bu sıralarda Türk direnişiyile karşılaşan Rus güçleri arasında mart ayından beri süregelen Bolşeviklik propagandaları savaş gücüne olumsuz etki etmişti. Son aylarda Rus Ordusunda toplu halde firar ve disiplinsizlik başlamıştı. Türklerin bıraktığı boşluğu değerlendiremeyen Rusya'yla 15 Aralık'ta Almanya, Avusturya, Bulgaristan, Osmanlı Devleti arasında Brest-Litovsk Mütarekesi ardından da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 18 Aralık'ta Doğu Anadolu'daki Türk-Rus Savaşını durdurmak için de Erzincan Mütarekesi imzalandı. Bu antlaşmaya göre iki devlet de İran'da asker bulundurmayacaklardı.¹⁰ Rusların çekilmesine rağmen bölgede Ermeni ve Nasturiler hakimiyet kurmaya girişmişti. İngilizler de Rusların boşalttığı yerlerde ilerlemeye devam etmişti.¹¹ Bu durum Erbil-Süleymaniye-Kerkük muntikasında bulunan ve bulunduğu bölgede yeterli iâşe maddesi

⁷ Ali İhsan Sabis (1991). *Harp Hatıralarını Birinci Dünya Harbi*, IV, İstanbul: Nehir Yayınları, s. 21-25; Maurice Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, II, çev. Mehmet Nihat, Askeri Matbaa, İstanbul 1928, s. 293; İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK, Ankara 2014, s. 239-240.

⁸ Y. Karadeniz, *age*, s. 491.

⁹ İ. Görgülü, *age*, s. 237.

¹⁰ A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları Kırm-Balkanlar-93 Harbi ve Şarkamış*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 528-529; E. Z. Karal, *age*, s. 510-511; Nurcan Toksoy, "Rusya'nın Trans-Kafkasya Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 47, 2000, s. 504.

¹¹ M. Sankıoğlu, *age*, s. 67; Yuluğ Tekin Kurat, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK, Ankara 1999, s. 145.

bulamayan İran sınırında konuşlanmış XIII. Kolordunun İran'dan erzak tedarik etmesinin önünü kesmişti.¹²

Yukarıda bahsedildiği üzere XIII. Kolordunun İran Harekâtı Mayıs 1916 ıla Nisan 1917 arasındaki tarihlerde cereyan etmiştir. Bu çalışmada da Osmanlı XIII. Kolordusunun bahsedilen tarih aralığındaki İran harekâtı ve menzil hizmetleri ele alınmıştır.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İRAN CEPHESİ VE OSMANLI XIII. KOLORDUSU

Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı ordusu dört ordu müfettişliği ve müstakil kıtalar şeklinde teşkil edilmişti. Birinci Ordu Müfettişliği İstanbul'da, İkinci Ordu Müfettişliği Şam'da, Üçüncü Ordu Müfettişliği Erzincan'da, Dördüncü Ordu Müfettişliği Bağdat'taydı. Ayrıca San'a'da Bağımsız VII. Kolordu, Asir'de de bir bağımsız bir tümen bulunmaktaydı. Dördüncü Ordu Müfettişliğinin karargâhı Bağdat'taydı. Musul'daki 12. ve Bağdat'taki XIII. Kolordular bu müfettişliğe bağlıydı. Musul'daki 35. Tümen ile Kerkük'teki 36. Tümen XII. Kolordunun; Bağdat'taki 37. Tümen ile Basra'daki 38. Tümen ise XIII. Kolordunun emri altındaydı.¹³

3 Ağustos 1914'te seferberliğin ilan edilmesinden sonra 7 Ağustos tarihli bir emirle mevcut teşkilat lağvedilerek ordu müfettişlikleri ordu komutanlıklarına dönüştürüldü. Başkomutanlık Vekâleti kurularak Birinci ve İkinci ordular İstanbul'da, Üçüncü Ordu Erzurum ve civarında toplanmak üzere üç ordu teşkil edildi.¹⁴ Bundan başka Karadeniz, Çanakkale, Edirne, Çatalca Müstahkem Mevki Komutanlıklarıyla İzmir ve Irak Havalisi Komutanlıkları oluşturuldu. Bir süre sonra

¹² E. Aysan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, Askerî Matbaa, İstanbul 1938, s. 7.

¹³ Dukakinzade Feridun, *Büyük Harp - Türk Cepheleeri*, Yıldız Askerî Akademiler Kumandanlığı Matbaası, İstanbul 1927, s. 10-13; Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, Cilt: I, TTK, Ankara 2008, s. 142.

¹⁴ Ahmed Nihad, *Askerî Tarih ve Coğrafya*, [Basım yeri yok] 1926, s. 5.

6 Eylül 1914 tarihinde merkezi Şam'da olmak üzere 4. Ordu adıyla yeni bir ordu daha oluşturuldu.¹⁵

Daha önce Musul'da görev yapmakta olan XII. Kolordu, yeni teşkil edilen 4. Orduya katılmak üzere Şam'a nakledildi. XIII. Kolordu ise Erzurum'a sevk edilerek 3. Ordu kuruluşuna dahil edildi.¹⁶ Bu teşkilatlanma bölgedeki mevcut kuvvetleri Kafkas Cephesi ve Suriye taraflarına kaydırarak bütün Irak'ı savunmasız bırakmaktaydı. Bu yüzden Bağdat Valisi ve Irak ve Havalisi Genel Komutanı Cavid Paşa'nın Dahiliye Nezareti ve Sadaret makamı nezdindeki ısrarlı girişimleri neticesinde XIII. Kolordunun Basra'daki 38. Tümeni 30 Ağustos 1914 tarihli bir emirle Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı emrine bırakıldı.¹⁷ Fakat bu da Irak bölgesinin savunulması için yeterli değildi. Cavid Paşa, Musul ve Basra vilayetlerinin seferberlik için yeterli kaynağının olmadığını sadece Bağdat'ın seferber olmaya müsait olduğunu bildirdi.¹⁸ Ancak Irak bölgesine yönelik ciddi bir tehdit beklemeyen Karargah-ı Umûmi, burada teşkil edilen Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı birliklerinin aşiret kuvvetlerinin desteği ile İran'a girecek, İran ve Afgan kuvvetlerini de beraber sürükleyerek Hindistan'a saldıracak güçte olduğuna inanmaktaydı.¹⁹ Bu yüzden 38. Tümen ile bir müstakil tabur, seyyar jandarma, hudut ve depo kıtalarından oluşan 21.721 mevcutlu Irak ve Havalisi Genel Komutanlığının ayrıca takviye edilmesine gerek duyulmadı.²⁰

1914 yılının kasım ayı başlarında İngilizlerin Irak'a karşı harekâta girişeceklerinin anlaşılması üzerine Bağdat, Kûtulamâre

¹⁵ Dukakinzade Feridun, *age*, s. 19-21.

¹⁶ Mehmed Emin, "Osmanlı - İngiliz Irak seferi ve Hatalarımız", *Mecmu'a-yı Askeriye*, S. 17-18, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336, s. 671; Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, Cilt: II, TTK, Ankara 2008, s. 1383.

¹⁷ Mirliya Cavid, *Irak Seferi ve İttihat Hükümetinin Hayâlât ve Cehalet-i Siyâsiyesi*, Müdafaa Matbaası, İstanbul 1334, s. 10; Mehmed Emin, *agn*, s. 683.

¹⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Cilt: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970, s. 228.

¹⁹ Dukakinzade Feridun, *age*, s. 20.

²⁰ Mehmed Emin, *agn*, s. 699.

ve Amâre'de bulunan kuvvetler Basra'ya doğru sevk edildi.²¹ Ancak 9 Aralık 1914'te Kurna Muharebesi'nde İngiliz kuvvetleri karşısında başarılı olamayan 38. Piyade Tümeni Komutanı Miralay Mehmet Suphi Bey'in de aralarında olduğu subay ve erlerin İngilizlere esir düşmesi mevcut kuvvetlerin Irak savunması için yeterli olmadığını gösterdi.²² Böylece Enver Paşa'nın emriyle Dördüncü Ordu'ya bağlı XII. Kolordunun bazı birliklerinin Irak'a kaydırılmasına başlandı. 14 Aralık'ta Musul'daki 35. Piyade Tümenine Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı emrine intikal etmesi bildirildi. Bu emir üzerine 35. Tümen, 1915 yılı şubat ayı sonlarına doğru Nasıriye'ye vardı. 22 Ağustos 1915 tarihinde Pozantı'da yeni teşkil edilmiş olan 45. Piyade Tümenine Halep üzerinden Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına katılması emredildi.²³ 20 Eylül 1915'te ise Miralay Halil Bey'in emrindeki birlikler XVIII. Kolordu adıyla yeniden düzenlendi ve 9 Ekim 1915 günü verilen bir emirle kolorduya 51. ve 52. Piyade Tümenleri ile Bağdat'a intikal etmesi bildirildi.²⁴

Yeni sevk edilen birliklerin intikaliyle bölgedeki asker sayısının gittikçe artması buradaki askerî teşkilatın da yeniden düzenlenmesini gerekli kılmaktaydı. Bu yüzden 5 Ekim 1915 tarihli bir emirle Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı lağvedilerek yerine VI. Ordu Komutanlığı ihdas edildi. Yeni ordunun komutanlığı o sırada Birinci Ordu komutanı olan Alman Mareşal Colmar Von der Goltz (Mareşal Golç Paşa)'a verildi.²⁵ Kurmay başkanlığına da Kaymakam Kazım (Karabekir) Bey

²¹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, Cilt: III, 1 inci Kısım, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1979, s. 64.

²² İ. Görgülü, *age*, s. 218.

²³ Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 108-109.

²⁴ Şevket Süreyya Aydemir, "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam*, 24 Kasım 1967, s. 4.

²⁵ Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 118.

getirildi.²⁶ 15 Kasım 1915'te Haydarpaşa Garı'ndan hareket eden Colmar Von der Goltz'un yanında Kazım Bey, İran Heyeti Reisi Miralay Bop, Goltz Paşa'nın yaveri Kaymakam Restorf, Başkonsolos Vassel, Menzil Müfettişi Binbaşı Kummerow vd. vardı. Mareşal Goltz Paşa 6 Aralık'ta VI. Ordunun merkezi olan Bağdat'ta vazifeye başladı.²⁷ Yeni ordunun kuruluş amacı harekât alanındaki çeşitli müstakil birlikleri bir araya toplayarak Irak cephesini istikrara kavuşturmak; İran'ı Rusya ve İngiltere'ye karşı savaşa sokarak bu ülkeyi adı geçen iki devletin tahakkümünden kurtarmak; İran'ın bağımsızlığını temin etmek amacıyla askerî ve siyasî bütün teşebbüsleri sevk ve idare etmekte.²⁸

1915 yılının 22-23 Kasım gecesi yayımlanan bir emirle 35. ve 38. Tümenler ile XIII. Kolordu; 45. ve 51. Tümenler ile XVIII. Kolordu teşkil edildi.²⁹ Bu şekilde VI. Ordunun mevcudu 30.260 efrat, 1.009 zabite çıktı. 11 Aralık'ta 52. Tümen de bu kolorduya katıldı. VI. Ordunun kuruluşuyla birlikte Ordu Karargâhu Bağdat'ta olmak üzere 38., 45., 51., 52. Tümenler Kütülamâre çevresine konuşlandırıldı. 30 Aralık 1915 tarihine gelindiğinde mevcutları azalan 35. ve 38. Tümenler 35. Tümen adı altında birleştirildi. Bu şartlarda 1 Ocak 1916 tarihinde VI. Ordunun mevcudu 970 zabıt, 31.674 erden ibaretti.³⁰

Osmanlı güçlerinin Kütülamâre Kuşatmasını başarıyla sonuçlandığı 29 Nisan 1916 tarihi itibarıyla VI. Ordunun kuruluşu şöyleydi: XIII. Kolordu, mart ayı itibarıyla Trakya'dan gönderilen 2., 6. Tümenler ile 35. Tümen ve bağlı birliklerinden;

²⁶ Kazım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 444; Nusret Baycan, "Çeşitli Cepheelerde Kâzım Karabekir", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: IV, S. 11, Ankara 1988, s. 450.

²⁷ Colmar Von Der Goltz, *Yüzmüncü Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hâtırâtı"*, Haz. Faruk Yılmaz, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012, s. 134-135; K. Karabekir, *age*, s. 471.

²⁸ Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 118; Goltz, *age*, s. 118.

²⁹ Yavuz Ölçen, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutulamare Muharebeleri (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)* Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 13.

³⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 493-505; İ. Görgüllü, *age*, s. 228-231.

XVIII. Kolordu ise 45., 51., 52. Tümenler ve bağlı birliklerinden oluşuyordu. Bu iki kolordudan başka Musul Grubu diğer bir adıyla Haydar Bey Müfrezesi teşkil edilmişti.³¹ Kûtulamâre kuşatması başarıyla sonuçlandırıldıktan sonra XIII. Kolordu İran içlerinde harekâta görevlendirildi. Bu sıralarda XVIII. Kolordu emrinde Kûtulamâre civarında bırakılan 35. Tümen ise dağmık, talim terbiye ve disiplini az, harp aletleri de eskimiş olduğundan kısa bir süre sonra lağvedilerek kalan efrat ve malzemesi de XVIII. Kolorduya devredildi.³²

Osmanlı'nın Kûtulamâre zaferinden evvel 19 Nisan'da Mareşal von der Goltz tifüsten ölüncü kendisine mirliva rütbesi verilen Halil Paşa VI. Ordu Komutanlığına, Miralay Kazım (Karabekir) de XIII. Kolordu Komutanlığına atanmıştı.³³ Kût Zaferi sonrasında Enver Paşa mayıs ayında gelip durumu yerinde izlemiş, ardından Kûtulamâre'de savunmada kalıp Irak Cephesindeki kuvvetlerin bir kısmı ile İran'da harekâta girişilmesi emrini vermişti. Önemli miktarda bir kuvvetin İran'a gönderilmesine gerekçe olarak İngilizlere yardım etmek amacıyla İran'dan Hanikin'e doğru ilerleyen Boratov komutasındaki Rus Kolordusunun durdurulması gereğini öne sürmüştü. Ayrıca Enver Paşa'nın Rusya'yı içerden çökertip İran üzerinden Afganistan yoluyla Türkistan'a ulaşma hayalleri ve Almanların da bu yolda teşvik ve tahrikleri bu kararın alınmasındaki diğer etkenlerdi.³⁴ VI. Ordu Komutanı Halil Paşa ise İran seferi için

³¹ Mehmet Kenan, *age*, II, s. 219; *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, Cilt: III, 2'nci Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s. 815; Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2014, s. 184; Mehmed Nihad "Irak Cephesi Muharebatından: 13. Kolordunun İran Seferi", *Askerî Mecmua*, S. 15-16, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336, s. 599-601.

³² A. İ. Sabis, *age*, III, s. 93; Mehmet Kenan, *age*, II, s. 220.

³³ 27 Nisan 1916 tarihli İrade-i Seniyye ile tayinler bildirilmiştir. Bkz. BOA, İDUİT. Dos. No: 150, Göm. No: 44/1, *Arşiv Belgelerine Göre Kûtül-Amâre Zaferi*, s. 127; S. Shaw, *age*, II, s. 1448.

³⁴ V. Yılmaz, *age*, s. 179; Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşını Anlamak Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 20-21 Kasım 2014, s. 427.

alınan kararda Alman etkisi olduğunu açıklayarak bu fikre katılmadığını ve istifa etmek istediğini Enver Paşa'ya bildirmişti. Onu haklı çıkaran bir gerekçe de İngiliz ordusunun kuvvetlerini takviye etmek için Bağdat üzerine yeni bir sefer hazırlığına başlamasıydı. Ancak Enver Paşa yine de Halil Paşa'nın talebini reddederek Kirmanşah'ın mutlaka işgal edilmesi gerektiğini bildirmişti.³⁵ Liman von Sanders ise Goltz Paşa'nın vefatıyla cephedeki Alman etkisinin azaldığını düşünmekte ve bundan rahatsızlık duymaktaydı.³⁶

Kûtülamâre'deki ağır yenilginin ardından İngilizler tarafından ise 1916 yılının mayıs ayında bir takım yeni düzenlemelere gidilerek, General Gorringe emrindeki 3., 7. ve 13. Tümenlerden teşkil edilen Dicle Kolordu Komutanlığı, 14. Tümen ve 15. Tümen ile takviye edilmişti. Daha sonra 11 Temmuz 1916 tarihi itibarıyla Irak Cephesi'nde altı ay kadar görev yapmış olan General Gorringe'in yerine Dicle (III. Hint) Kolordu Komutanlığı görevine General Sir Stanley Maude getirilmişti.³⁷ Buna karşın XIII. Kolordu'nun İran'a gönderilmesiyle Irak Cephesi büyük ölçüde Osmanlı güçlerinden arındırılmış, önemli geçit ve kavşak noktalarının kontrolü zayıf bırakılmıştı. İngilizler bölgede doğan bu boşluğu iyi değerlendirerek Basra'da beklettikleri Hindistan kuvvetleriyle ileri safta bulunan birliklerini de takviye ettiler. Kût kuşatmasından ders çıkararak daha çetin şartlarda da dayanabilmek için erzak ve mühimmat tedarikine önem verdiler. General Maude'un elinde süvari, topçu ve uçaklarla desteklenmiş olan beş piyade tümeni bulunmaktaydı. Ayrıca Dicle üzerinde kendisini destekleyecek bir nehir filosu teşkil edilmişti. 1916 yılı yaz ve sonbahar boyunca hazırlıklarını sürdüren General Maude'un muharip gücü 107.000'i Hint

³⁵ "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam*, haz. Şevket Süreyya Aydemir, 3 Aralık 1967, s. 4; Tülay Alim Baran, "Birinci Dünya Savaşı ve Irak Cephesi", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı Özel Sayısı, Yıl: 13, Mayıs 2015, S. 25, Ankara, s. 72.

³⁶ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 164.

³⁷ Figen Atabey, "General F. S. Maude'un Bağdat Seferi", *History Studies*, Volume 9, Issue 2, June 2017, s. 70.

ordusundan olmak üzere 166.000 personele ulaşmıştı. İngilizler yeniden Irak'a kuvvet sevk edip hazırlıklarını tamamladıktan sonra taarruza geçtiler.³⁸

XIII. KOLORDUNUN MENZİL TEŞKİLATI

Sözlükte menzilin anlamı, “esnâ-yı seyr ve seyahatte gece nüzûl olunan yer, konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale; ikâmet olunan yer, mesken-î ikametgâh, hâne; posta tatarı beygirlerinin bulunduğu mahal, tatar konağı; mermiyâtın kat ettiği mesafe, kast ve niyet olunan son mahal” olarak geçmektedir.³⁹ Askerî bir kavram olarak menzil ise daha özel bir anlam yüklenmiştir. Askerî menzillerin seferde vazifeleri cephane, erzak ve diğer levazımın ikmalî, yaralıların, hastaların ve lüzumsuz malzemenin geriye nakli gibi hususlarla ilgilenmektir.⁴⁰ Askerî menziller savaşın yönüne göre daha önceden tespit edilir, ordunun ikmal ve işesi buralarda hazırlanarak seferde hizmetine sunulurdu. Askerî menziller büyük ordulara hizmet verdiğinden, yerleşim yerlerinden uzakta ve su bulunan geniş düzlükler üstünde teşkil edilmişlerdi.⁴¹

Osmanlı Devleti geliştikçe devletin diğer kurumları gibi silahlı kuvvetleri de lojistik desteğini yeterli düzeyde yürütecek şekilde gelişmişti. Osmanlı orduları, tarihçiler tarafından “rakip kabul etmez” diye ifade edilen ikmal ve işe sistemi diğer adıyla lojistik destek mekanizması iyi işlediği sürece zaferden zafere

³⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983, s. 122; Z. Türkmen, “Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, s. 426-427.

³⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005, s. 1414.

⁴⁰ Binbaşı Ferid, “Büyük Harpte Alman Ordusunda Menzil Hıdematı”, *Askerî Mecmuâ*, S. 61, 1926, s. 129.

⁴¹ Fatih Müderrisoğlu, “Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri”, *Türkler*, Cilt: X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 923-924; İzzet Sak-Cemal Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 2004, s. 198; Yusuf Halaçoğlu, “Menzil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXIX, İstanbul 2004, s. 159.

koşmuştu.⁴² Ancak bu mekanizma zamanla düzenini yitirmişti ve Birinci Dünya Savaşı'na girerken ordunun menzil teşkilatı istenen seviyede değildi. Menzil teşkilatının nasıl düzenleneceği hakkında verilen eğitimler ve hazırlanan nizamnamelerin yetersizliği konusunda dönemin Osmanlı subayları hemfikirdi.⁴³

XX. yüzyıla gelindiğinde ordunun iç işleri Rumi 1316'da (1900-1901) yayımlanmış olan Hıdemât-ı Seferiye Nizamname-i Hümayını⁴⁴ ile sonrasında Osmanlı Ordusunda görevli Alman subaylarının da etkisiyle Almanca'dan Rumi 1325 (1909-1910) yılında Türkçe'ye çevrilerek ordu birimleri ve askerî okullara dağıtılan 1908 Yeni Alman Seferiye Nizamnamesi (Felddienst Ordnung)⁴⁵ ile düzene koyulmaya çalışılmıştı. Daha sonra yine Almanya örneğinde hazırlanan Rumi 1327 (1911-1912) tarihli Menzil Hıdematı Nizamnamesi⁴⁶ yürürlüğe girmiş ve Osmanlı ordusunun hem Balkan Savaşlarında hem de Birinci Dünya Savaşı'ndaki lojistik hizmetleri bu nizamname kapsamında yürütülmüştü.⁴⁷

⁴² Yusuf Alpmansü, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Menzil Teşkilatı ve İdari Faaliyetlerin Yürütülmesi Esasları", *Askerî Tarih Bülteni*, S. 19, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 1; Yavuz Selim Çeloğlu, *Çanakkale Cephesi'nde Askerî Nakliye Hizmetleri: Beşinci Ordu Menzil Teşkilatı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2018, s. 1; konuyla ilgili olarak, Gabor Agoston'un Osmanlı'da Ateşli Silahlar adlı kitabına yazdığı takdim yazısında Exeter Üniversitesi Tarih Profesörü Jeremi Black, yine Gabor Agoston'un makalelerindeki ikmal ve iaşe sistemi vurgusu ile birlikte Osmanlı ikmal ve iaşe sistemi için "rakip kabul etmez" ifadesini kullanmıştır. Bkz. Gabor Agoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları*, haz. Kahraman Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. xvi vd.

⁴³ Halit Baş, *I. Dünya Savaşı'nda Irak-İran Cephesi: İaşe ve Sağlık Hizmetleri*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2019, s. 37.

⁴⁴ *Hıdemat-ı Seferiye Nizamname-i Hümayını*, Daire-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1316.

⁴⁵ *Hıdemat-ı Seferiye Nizamnamesi (1908 Yeni Alman Seferiye Nizamnamesinin Tercümesidir)*, Kitabhâne-i Askerî, İstanbul 1325.

⁴⁶ *Menzil Hıdematı Nizamnamesi*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1327.

⁴⁷ Erickson, bu nizamname ve talimatların birebir (verbatim) tercüme edildiğini vurgulamıştır. Bkz. Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in The Balkans 1912-1913*, Praeger, London 2003, s. 58; Birecikli de birebir tercüme yapıldığını

Menzil Hıdemâtı Nizamnamesi'ne göre Menzil Hizmetleri şunlardı:⁴⁸

1- Ordunun zîrûh ve gayri zîrûh (cephane, malzeme, me'kûlat ...elh) her türlü noksan ve ihtiyacâtının ikmâli.

2- Kudret-i harbiyesini taklil ve hareketini işgal edecek bilcümle mevad ve eşyadan ordunun tahlisi [hastalar, yaralılar, gayri kabil-i isti'mal bir hale gelmiş esliha ve techizat, üsera, ganâ'im-i harbiye elh gibi]

Bu suretle dahil-i memlekette orduya, ordudan geriye dahil-i memlekete doğru mütemediyen sevk ve nakliyatı istilzam eyleyen vezâif-i mezkurenin tertip ve tanzim ve icrası “menzil hıdemâtını” teşkil eder.

Hıdemât-ı Seferiye Nizamnamesi'nde de menzil hizmetleri, seyyar ordunun hareket kabiliyetini muhafaza etmek için askerler ve hayvanlar gibi muharip kuvvetlerin her ihtiyacının sürekli bir şekilde sağlanması ile hasta, yaralı, kullanılmayan harp malzemesi ve esir gibi ordunun hareket kabiliyetlerini sınırlayacak unsurların geriye sevk edilmesi şeklinde açıklanmıştır.⁴⁹

Seferberliğin ilanından sonra 5 Ağustos 1914 tarihi itibarıyla ordularla karargâh şubeleri arasındaki tüm koordinasyon görevleri, kuruluş ve kadrosu belirlenmiş olan Menzil Müfettiş-i Umûmiliği tarafından yürütülmeye başlanmıştı. Uygulanan seferi

ayrıca Osmanlı Ordusu'na uygun hesaplamaların yapılmadığı bu nizamname ve talimatnamelerin Balkan Savaşlarında başarı sağlamadıklarını belirtmiştir. İhsan Burak Birecikli, “Balkan Harbi Srasında Osmanlı Ordusunun Moral ve Disiplin Durumu”, *Türk Yurdu*, Cilt: XXXII, S. 303, 2012, s. 24; Ayrıca bkz. Bülent Durgun, “Sefer Planlarında ve Balkan Harbi'nde Osmanlı Ordusunda Menzil Teşkilatı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/29, 2014 Güz, 2014, s. 59.

⁴⁸ *Menzil Hıdemâtı Nizamnamesi*, s. 2.

⁴⁹ *Seferiye Nizamnamesi*, Matbaa'î Askeriye, Dersaadet 1332, s. 378.

kuruluş ve kadrolara göre kolordularca kurulup ordu menzil müfettişliklerinin sevk ve idaresine bırakılacak kol, teşkil ve tesisler önce 1., 2. ve 3. Ordular hizmet alanlarında oluşturulmaya başlanmıştı.⁵⁰

Savaş öncesinde mevcut olan birliklerin seferber edilmesi ikmalî, hazırlıkları nispeten kolaydı. Ancak seferberliğin ilanından sonra kurulan birliklerin ikmal ve hazırlıkları oldukça güç olup zamana muhtaçtı.⁵¹ Bu durum yeterli iaşe malzemesi bulma ve bunu gerekli birimlere ulaştırma konusunda lojistik sorunlara sebep oluyordu.⁵² Çalışmamızın konusunu teşkil eden İran cephesindeki Osmanlı kuvvetleri de lojistik destek açısından gerekli ikmal hazırlıkları, harekâtın başlamasıyla aynı zamanda başlamıştı.

Menzil teşkilatı açısından Irak-İran Cephesi'nde seferberliğin ilanı ile birlikte cephedeki birliklerin önemli bir kısmının diğer cephelere sevk edilmiş, geride kalanların menzil işleri Halep merkezli olarak yürütülmüştü. Irak Cephesi'ndeki birlikler harbin başlangıcından Nasriye'nin kaybedildiği 25 Temmuz 1915'e kadarki 265 günlük zaman zarfında sevk ve idarede büyük sorunlar ve eksiklerle karşılaşmıştı.⁵³ Bu durum bir süre devam etmiş, 5 Ekim 1915'te VI. Ordunun kurulmasıyla VI. Ordu Menzil Müfettişliği de teşkil edilmişti. Menzil müfettişliğine Binbaşı Kummerow, kurmay başkanlığında ise Binbaşı Hayri Bey atandı.⁵⁴ Irak Menzil Müfettişliğine bağlı

⁵⁰ Yavuz Selim Çeloğlu, "Çanakkale Cephesi'nde 5'inci Menzil Ordu Teşkilatı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, S. 24, 2018, s. 135-136; *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, Cilt: X, Ankara 1985, s. 116-118.

⁵¹ Binbaşı Muzaffer, "Harb-i Umumiye Menzilsilik-Onuncu Nüshadan Mâ-ba'd", *Mecmua-yı Askeriye*, S. 11, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336, s. 412.

⁵² Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 119.

⁵³ Mehmed Emin, *agn*, s. 718; Mevlüt, Karagöz, *I. Dünya Savaşı'nda Menzil Hizmetleri: IV. Ordu Örneği*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019, s. 107-108.

⁵⁴ K. Karabekir, *age*, s. 471; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 791-792.

bütün menzil kuruluşları ve hastaneler VI. Ordu Menzil Müfettişliğine devredildi.⁵⁵ VI. Ordu Menzil Müfettişliği, merkezi Halep olmak üzere 19 Kasım 1915 tarihinde kuruluşunu tamamladı. 10 Ocak 1916 tarihine kadar burada görev yaptıktan sonra cephedeki askerî hareketin gidişatına bağlı olarak Bağdat'a intikal etti.⁵⁶ Kısa bir süre sonra VI. Ordu Menzil Müfettişliği tam teşkilatlanmasını tamamlayamadan, XIII. Kolordunun İran içlerine hareket ettirilmesi kararı alındı.

İran harekâtı için İran Menzil Müfettişliği Kuruldu. İran Menzil Müfettişliği Kirmanşah-Hemedan, Kirmanşah-Hanikin, Hanikin-Bağdat, Kirmanşah-Sine hat komutanlıklarından teşkil edildi. Bu harekât için ayrı bir menzil hattı kurulması zorunlu hale gelmişti.⁵⁷

İran harekâtı için düşünülen hat dahilinde menzil adına hiçbir şey yoktu. Hanikin'e doğru yapılan yürüyüşler hava sıcaklığının 60-70°'yi bulduğu bir zamanda yapılmıştı. Her ne kadar gündüz yürüyüşünden kaçınılsa da kum fırtınaları, uygun olmayan suların içilmesi, sıcakta uyuyamayan askerlerin dinlenemeden tekrar yola çıkması, yemek ve ekmek hazırlığının da yapılamaması gibi olumsuzluklar bir araya gelince yürüyüş boyunca vefat edenlerin sayısı fazla olmuştu.⁵⁸ 10 Haziran 1916'da Kasrışirin'e gelen Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşa, İngilizlerin Kût cephesinde bir şey yapamayacaklarını söyleyerek XIII. Kolordunun Kirmanşah'ı zapt etmesini istemişti. Bunun üzerine Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey, elindeki nakliye vasıtaları ve ahaliden temin edilen erzak kabileleri ile kolorduyu ancak Kasrışirin'de iâşe etmenin mümkün olduğunu, ileri

⁵⁵ Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu (1914-1918)*, Vadi Yayınları, İstanbul 2004, s. 51.

⁵⁶ *ATASE*, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-04; *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 791; Sabit Çetin, "Irak Cephesi'nde Türk Ordusunun İaşe İşleri (1916-1918)", *Unutulan Zafer: Kutül-Ammare 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, 8 Mart 2016 İstanbul, s. 505.

⁵⁷ *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 348; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, Cilt: III, 2'inci Kısım, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 2002, s. 630-631.

⁵⁸ Mehmet Kenan, *age*, II, s. 220-221.

hareket için de Kasrşirin’de yeniden erzak ve iâşe yığmanın gerektiğini belirtmiş, bunların yanında nakit para ve 15 yük otomobili veya kamyon istemişti. Ruslar geri çekilirken hiçbir şey bırakmadıkları gibi çekilirken tarlaların çoğunu yakmışlardı. Kolordunun hareket edeceği sahada erzak bulmak şüpheliydi.⁵⁹

XIII. Kolordunun ihtiyaçları Bağdat’tan gönderilmekteydi. İlerleyen birlikler için İran Harekâtının menzil bölgesi de Bağdat’tan başlayarak kolordunun ilerlediği noktaya kadar devam eden bir hat üzerindeydi. XIII. Kolordu sırasıyla Hanikin, Kirmanşah ve son nokta olarak da Hemedan’a kadar ilerlediğinden. Menzil bölgesi de aynı şekilde doğuya doğru genişleme gösteriyordu.

Ulaştırma Faaliyetleri: VI. Ordu emrindeki XIII. Kolordunun Hemedan’a kadar uzanan harekâtı açısından bakıldığında İran-İrak iklimleri birbirinden Kasrşirin’in doğusunda ve özellikle Paytak Boğazı’nda ayrılır. Kasrşirin’de son defa olarak bir iki hurma ağacına rast gelinse de bundan sonra iklim artık hurma ağacı yetişmesine müsaade etmezdi. Ancak düzlüklerde ağaçlık olarak her köy ve kasabanın geniş bahçeleri ve çoğunlukla birer kavak ağacı korusu vardı. İran ovaları dağların aksine gayet verimliydi. Her tarafta bol suya rastlanırdı. Sınırlı sayıda akarsuya rağmen İran’da su kullanımı dikkate değerdı. Bölge bir su kanalı şebekesiyle örülüydü. Bu kanal ağı sayesinde hububat tarlaları sürülmeden evvel, tohum ekildikten sonra ve daha sonraki zamanlarda olmak üzere defalarca su altında bırakılırdı. Bu sayede ekinlerin yetişmesi sadece yağmur ve akarsulara bırakılmazdı. Değirmenler de bu kanallar vasıtasıyla kullanılabilirdi. Ancak İran ovalarında bu

⁵⁹ Sadık Sarısamam, *Golç Paşa ve XIII. Kolordu Harekâtı Dönemlerinde Osmanlı İran İlişkileri (Ekim 1915 - Nisan 1917)*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1994, s. 180; Abidin Ege, *Harb Günlükleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 328.

kanalları aşmak meşakkatliydi. Bu yüzden birliklerin hareketi oldukça güçleşmişti.⁶⁰

Irak arazisini İran'a bağlayan yollara gelince bu yollar dar boğazlar, sarp yamaçlar ve patikalarla doluydu. İran topraklarındaki ovalar hareketi engelleyen su kanallarıyla örtülü olduğu için ovidan ovaya tekerlekli vasıtalarla geçmek neredeyse imkansızdı.⁶¹ İran harekâtı için kullanılan Bağdat-Hanekin-Kirmanşah-Hemedan yolu diğer güzergâhlara oranla tekerlekli vasıtaların geçişine daha uygundu. Bu yüzden XIII. Kolordu İran seferinde bu güzergâhı kullanmayı tercih etmişti. Güzergâhın Irak toprakları içindeki Bağdat-Hanekin arasındaki mesafe yaklaşık 150 km uzunluğundaydı ve yolun bu kısmında birliklere yetecek kadar su yoktu (bkz. Tablo 1). Bu yol üzerindeki dar boğazların kış aylarında yoğun kar nedeniyle kapanması da büyük sıkıntı yaratmaktaydı.⁶² Bağdat'a doğru ilerleyen İngiliz birliklerini durdurmak için 1917 kışında bu boğazlardan Irak bölgesine geri dönmeye çalışan XIII. Kolordu bu yüzden ağır kayıplara uğramış, ayakları donan on iki askerin topuk ile ayak bilek arasındaki şemik denilen yerden ayakları kesilmiş, birçok hayvanın soğuktan kulakları düşmüş, tırnakları sökülüştü.⁶³

Tablo 1: Bağdat-Hanekin Güzergâhı Su Vaziyeti

Bağdat-Hanekin Mesafesi Şu Konaklara Ayrılmıştır: ⁶⁴		
Bağdat-Han Benî Said mevki	27 km.	Yolda bir damla su yok

⁶⁰ Gökhan Bolat, "İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları", *JASSS*, VI, S. 3, 2013, s. 1075-1098; Mehmed Nihad, *agm*, s. 661-662.

⁶¹ Mehmed Nihad, *agm*, s. 667.

⁶² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 18-22; Mehmed Nihad, *age*, s. 610-611; *Vilayat Yolları Haritasıdır*; Hilal Matbaası, İstanbul [Tarih yok].

⁶³ Mehmet Sinan Özgen, *Bohâdînlî Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, haz. Servet Aşar-Hasan Babacan-Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 90.

⁶⁴ Mehmed Nihad, *agm*, s. 610.

Han Benî Said Bakuba Kasabası	21 km.	Biraz su var
Bakuba-Şehriban	40 km.	Yolun yarısından sonra su bol
Şehriban-Kızılribat	30 km.	Su yok
Kızılribat-Hanikin	32 km.	Su yok
Toplam = 150 km		

İran'da arabaların geçişine uygun az yol vardı. Mevcut yolların büyük çoğunluğu Rus nüfuz bölgesinde bulunmaktaydı. İran'da nakliyatın neredeyse tamamı hayvan sırtında kervan usulü şeklindeydi. Araba ile sevk edilecek eşya ve postaların nakli için yollar şöyleydi:

- 1- Reşt-Tahran yolu. (Ruslar tarafından inşa edilmişti)
- 2- Culfa-Tebriz yolu. (Ruslar tarafından inşa edilmiş olup Kazvin'e kadar uzatılması düşünülmekteydi) bu yol üzerinde demiryolu inşa edilmesi düşünülmekteydi. Bunun için gerekli malzeme Erivan'da hazır edilmişti.
- 3- Kazvin-Hemedan. (Ruslar tarafından istikbalde Kirmanşah'a kadar uzatılmak üzere inşa edilmişti)
- 4- Hoy yoluyla Tebriz'den-Urumiye-Bayezid (Türk hududunda) yolu.
- 5- Tahran-Meşhed yolu
- 6- Aşkabad-Meşhed yolu. Ruslar Elburz üzerinden geçmek suretiyle Koçan'a bir yol inşa etmişlerdi. Yolun bundan ötesi Acemler tarafından inşa edilmiş olduğu cihetle bir Acem yolu telakki ediliyordu.
- 7- Tahran-Kum-Sultanabad yolu. Bu yol İngilizlerin teşebbüsleri sonucu inşa edilmişti.

- 8- Kum-İsfahan-Şiraz yolu. Bu yol her ne kadar tamamıyla inşa ve ikmal edilmemiş ise de arabaların geçişi için uygundu.

Bu yollara ek olarak arabaların tamamıyla veyahut kısmen sevk edilebileceği mümkün olan başka yollar da mevcuttu. Mesela Meşhed'den Doğu sınırına giden yol ile Kaşan'dan Yezd ve Kirman'a giden yol bunlardan biriydi. Kaşan-Kirman yolu bir yol olmak üzere inşa edilmemiş ise de arabaların geçişine uygun bir haldeydi.

İran içlerindeki yollar askerî bir raporda şöyle ifade edilmişti: “Memleket dahilinde mevcut bulunan diğer yollar tarihe karışmış olmakla birlikte bazı maksatlarla ticaret için kısmen düzenlenmiş ve tamir edilmiş veya bu yollar hayvanların gelip geçmesiyle belki bu dereceye gelebilmiştir. Uzun kumsal bir yol, dağlar arasında taşlarla dolu dağ yolları, dik ve yar bir muntika, bir patika, işte İran yollarının durumu bundan ibaretti.⁶⁵”

XIII. Kolordu'nun İran Harekâtı hazırlıkları yapılırken daha başlangıçta nakil aracı yokluğundan cephaneye sandıkları efrat sırtında taşınmış ve büyük zorluk çekilmişti. 23 Nisan'da Boratov Kütülamâre'de kuşatılmış olan Townshend komutasındaki İngilizlere yardım etmesi için Bağdat üzerine gönderilmişti. Rus birliklerinin ilerleyişi haber alınca ilk etapta geri çekilme emri verildiyse de düşman kuvvetlerinin korkulacak büyüklükte fark edilerek geri çekilme emrinden vaz geçilmişti. Bunun üzerine 6.Tümen'in Hanikin'e gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Bu yürüyüş için VI. Ordu Menzil Müfettişliğinden 6. Tümen için nakil aracı temin edilmesi emredilmişti. Ancak Tümen ağırlık ve bağlı birliklerine ipsiz, yularsız, palansız hiçbir tesisatı olmayan çıplak merkepler tahsis edilmişti. Hayvanlar o kadar hastaydı ki tümen komutanının bindiği bargirin iki ayağı nalsız ve başında büyük bir şişi vardı. Birçok atlı ümera ve zabitan tamamıyla çıplak merkeplerde idi. Uzun boyluların ayağı yere değmekte altı ayaklı acayip bir

⁶⁵ *İran'a Dair Askerî Raporlar*, Karargâh-ı Umûmî İstihbarat Şubesi, 1332, s. 3-4.

görüntü oluşmaktaydı. Cepbane sandıklarını birer iple birbirine bağlayarak heybe gibi merkeplerin sırtında asmak lazım gelmişti. İpin altına ancak ot koyulabilmişti. Fakat bu zor şartlarda hayvanlar 90 kilo yük altına girmek istememekte, sürekli duraklayarak yere yatmaktaydılar. Her merkebin başına 5-6 asker verilmiş tümen bir merkep kafilesi halini almıştı.⁶⁶

Cepheye gönderilen ve Ordu komutanlığı tarafından birliklere tahsis edilen kamyonlar da ordunun sevkiyat ihtiyaçlarını karşılayacak kapasiteye sahip değildi. Bu yüzden İran seferi için görevlendirilen XIII. Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey, VI. Ordu Komutanı Halil Paşa'dan 15 yük otomobili veya kamyon istemek zorunda kalmıştı. Ancak elde yeterli araç bulunmadığı için kolordunun bu haklı isteğini karşılamak mümkün olamamıştı.⁶⁷ Kolordu komutanı olmasına rağmen Ali İhsan Bey'e bile bir makam otomobili tahsis edilememiş, bu yüzden Hanikin'e kadar at üstünde gitmek zorunda kalmıştı. Neyse ki bir süre sonra müstakil süvari livası komutanı Sami Sabit Bey'in otomobili ilk fırsatta iade edilmek üzere şoförü ile birlikte emrine tahsis edilebilmişti.⁶⁸

20 Haziran 1916 tarihi itibarıyla kolordunun 486 zabıt, 18.641 er ve 7.142 hayvandan ibaret iâşe kuvveti bulunmaktaydı. Daha fazla ilerleyebilmek için Ali İhsan Bey'in istediği nakit para ve kamyonlar için Halil Paşa, çok uğraşmasına rağmen sonuç alamadığını ve eldeki vasıtalarından azami suretle istifade etmenin zaruri olduğunu, erzak ihtiyacının da Hanikin'den alınması gerektiğini bildirmişti. Ancak bu tarihte kolordu elindeki hayvanların dörtte biri yaralı ve hasta olduğu gibi arabaların da çoğu kırık. Ayrıca muharebeye hazır bulunmak zorunda olan hayvanları da nakliye için 15 km'den fazla ileri göndermek mümkün değildi.⁶⁹ Bu şartlarda 22 Haziran 1916 tarihli bir emirle Ali İhsan Bey İran menzilinde yeni bir düzen kurmuştu.

⁶⁶ Mehmed Nihad, *agm*, s. 608-610.

⁶⁷ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 230; S. Sarsaman, *age*, s. 180-181.

⁶⁸ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 189-200.

⁶⁹ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 235-238; Mehmet Kenan, *age*, II, s. 247.

Buna göre, nakliye katarı ve cephane kolları merkezleriyle birlikte sürekli Hanikin'de bulunarak Kasrışirin'de teşkil edilen kolordu ambarına erzak nakliyatıyla meşgul olacak, 1. ve 2. Seyyar hastaneler Kasrışirin'de bulunacaklar, 1. Hastane hasta kabul etmeyerek harekete hazır halde bekleyecekti. 6. Tümen ve sol cenah müfrezesi sürekli olarak erzakını Kasrışirin'deki kolordu ambarından alacaklardı. 2. Tümen ile seyyar hastaneler Hanikin'de menzil ambarından erzak alacaklar, cephane kolları ile nakliye katarı ise ihtiyaçlarını Kızılribatta karşılayacaklardı.⁷⁰

Ali İhsan Bey menzil hizmetlerinin kesinlikle yürümediğini belirtmişti ve Bağdat'tan gelmesi beklenen cephanenin durumu da muallaktaydı. Düşmanla çarpışırken yaralıları geriye sevk edecek imkânın yokluğundan yakınıyordu. Buna rağmen XIII. Kolordu ve bağlı birlikleri bir menzil teşkilatı olmadan Hemedan'a kadar yürümüştü. Uzun ve yorucu yürüyüşlerle parçalanmış ayakkabılar, asker için büyük sıkıntı olmuştu.⁷¹ Mevcut hayvanlar ihtiyaç duyulan miktarda erzakı taşımaya yetmemiş, karnı doyurulamayan askerin ayrıca ayaklarına da çarıktan başka bir şey giydirilememişti. Bu olumsuz koşullar altında Kasrışirin'den Kirmanşah'a kadar ilerleyen birlikler hastalıklar ve ayakkabısız yürüyüşlerin neden olduğu ayak vurgunları yüzünden yaklaşık 1.200 zayıat verilmişti.⁷²

İaşe Hizmetleri: Almanlar, Irak-İran Cephesindeki birliklerin yönünü tamamen İran'a çevirmeye çalışıyordu. Sırf bu yüzden İran hareketinin masraflarını Almanya üstlenmişti.⁷³ Bütün masraflar Almanlar karşılayacak ancak maaşlar Osmanlı

⁷⁰ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 248.

⁷¹ Serezli Mehmed Rağb, *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti (1917-1918)*, haz. Ahmet Efiloğlu-Raif İvecan, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 48; A. İ. Sabis, *age*, III, s. 276-332; Mehmet Kenan, *age*, II, s. 288.

⁷² A. İ. Sabis, *age*, III, s. 277; S. Sarısamani, *age*, s. 180-231.

⁷³ *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 630-631.

Ordusu tarafından ödenecekti.⁷⁴ Erzak ihtiyacı Almanlar tarafından verilen nakit karşılığında mübayaaya ile yapılmaktaydı.⁷⁵

XIII. Kolordunun teşkil edildiği ilk zamanlarda özellikle iaşe müşkülâtı sebebiyle yürüyüş kademeli ve büyük fasılalarla yapılmaktaydı. Sıcakların da başlamış olması diğer bir sorunu teşkil etmekteydi.⁷⁶ İran sınırındaki Hanikin'e ulaşan XIII. Kolorduya geriden erzak gönderilmemişti. Henüz menzil teşekkülleri de oluşturulmamıştı. Hanikin'de toplanan birliklere yetecek kadar buğday tedarik edilemediği gibi eldeki buğdayı öğütecek kapasitede de değirmen olmadığı için mevcut değirmenlerin tamiri ve kapasitelerinin artırılmasına girişilmişti.⁷⁷

XIII. Kolordunun iaşe teşekkülleri 10 erzak kolu, 1 ekmekçi bölüğü şeklindeydi. Yine de haziran ayında Hanikin muharebesinde Rusları geri çekilmek zorunda bırakan Osmanlı birlikleri, iaşe vaziyeti düzelmediğinden düşmanı takip edememişti. Bu yüzden Ruslar geri çekilirken hiçbir şey bırakmadıkları gibi çekilirken tarlaların çoğunu yakmışlardı. Kolordunun hareket edeceği sahada erzak bulmak şüpheliydi.⁷⁸ Buna rağmen 10 Haziran 1916'da Kasrışirin'e gelen Halil Paşa bir an önce Kirmanşah'ın zapt edilmesini istemişti. Ancak Kasrışirin'de eline hiç erzak geçmeyen XIII. Kolordu birlikleri Rusların geri çekilirken nadir olarak yakmadıkları tarlalardan istifade etmekle yetinmişti. Bu yüzden kolordu daha fazla ilerleyememişti.⁷⁹ Yine de XIII. Kolordu, ağustos ayında Sahne Boğazı'nda da geri çekilmek zorunda kalan Ruslardan kalan iki ambar ve yiyeceklerini ganimet olarak almıştı.⁸⁰ 10 Haziran 1916'da Kasrışirin'e gelen VI. Ordu Komutanı Halil Paşa, İngilizlerin Kût cephesinde bir şey yapamayacaklarını söyleyerek

⁷⁴ Mehmed Nihad, s. 637.

⁷⁵ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 195-229.

⁷⁶ Mehmed Nihad, *agm*, s. 615.

⁷⁷ Mehmet Kenan, *age*, II, s. 221.

⁷⁸ S. Sansaman, *age*, s. 180; A. Ege, *age*, s. 328.

⁷⁹ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 195-229.

⁸⁰ A. Ege, *age*, s. 359.

XIII. Kolordu'nun Kirmanşah'ı zapt etmesini istemişti. Bunun üzerine Ali İhsan Bey, elindeki nakliye vasıtaları ve ahaliden temin edilen erzak kabileleri ile kolorduyu ancak Kasrışirin'de iâşe etmenin mümkün olduğunu, ileri hareket için de Kasrışirin'de yeniden erzak ve iâşe yığmanın gerektiğini belirtmişti. XIII. Kolordu, İran seferine çıkacağı sırada, nakil vasıtalarının yetersiz olmasından kaynaklanan sıkıntıları aşabilmek için birliklerin arkasından buğday, arpa, koyun gibi iâşe malzemelerini Kirmanşah'a götürecek olanlara peşin para ödeme taahhüdünde bulunulmasına rağmen ihtiyacı karşılayacak kadar hayvan ve araba tedarik edilememiştir.⁸¹ Bu bakımdan özellikle seferin ilk günlerinde fazlaca çalıştırılan hayvanların yaklaşık olarak dörtte biri ya yaralanmış ya da hasta düşmüştü. Hanikin Muharebesinde (3 Haziran 1916) 240 devenin kaybedilmesi tabloyu daha da ağırlaştırmıştı. Öyle ki eldeki hayvanların kapasitesi birliklerin ancak bir günlük erzakını nakledecek kadardı.⁸²

Birlikler ilerledikçe iâşe maddesi bulmak daha da güçleşiyordu. Ulaştırma başlığı altında da belirtildiği üzere 20 Haziran 1916 tarihi itibarıyla kolordunun 486 zabıt, 18.641 er ve 7.142 hayvandan ibaret iâşe kuvveti bulunuyordu.⁸³ Daha fazla ilerleyebilmek için Ali İhsan Bey'in istediği nakit para ve kamyonlar için Halil Paşa, çok uğraşmasına rağmen sonuç alamadığını ve eldeki vasıtalarından azami suretle istifade etmenin zaruri olduğunu, erzak ihtiyacının da Hanikin'den alınması gerektiğini bildirmişti. Ancak bu tarihte kolordu elindeki hayvanların dörtte biri yaralı ve hasta olduğu gibi arabaların da çoğu kırık. Ayrıca muharebeye hazır bulunmak zorunda olan hayvanları da nakliye için 15 km'den fazla ileri göndermek mümkün değildi.⁸⁴

⁸¹ S. Sarısanman, *age*, s. 180-182; A. Ege, *age*, s. 328.

⁸² A. İ. Sabis, *age*, III, s. 238.

⁸³ Bu miktar gitgide artmaktaydı. Hemedan seferi başlayacağı sıralarda iâşe kuvveti şöyleydi: 21.684 İnsan, 8.845 hayvan, bkz. Mehmed Nihad, *agm*, s. 639.

⁸⁴ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 235-238; Mehmet Kenan, *age*, II, s. 247.

Bu şartlarda 22 Haziran 1916 tarihli bir emirle Ali İhsan Bey İran menziline yeni bir düzen kurmuştu. Buna göre, nakliye katarı ve cephane kolları merkezleriyle birlikte sürekli Hanikin'de bulunarak Kasrışirin'de teşkil edilen kolordu ambarına erzak nakliyatıyla meşgul olacak, 1. ve 2. Seyyar hastaneler Kasrışirin'de bulunacaklar, 1. Hastane hasta kabul etmeyerek harekete hazır halde bekleyecekti. 6. Tümen ve sol cenah müfrezesi sürekli olarak erzakını Kasrışirin'deki kolordu ambarından alacaklardı. 2. Tümen ile seyyar hastaneler Hanikin'de menzil ambarından erzak alacaklar, cephane kolları ile nakliye katarı ise ihtiyaçlarını Kızılıribatta karşılayacaklardı.⁸⁵

Kirmanşah'a kadar ilerleyen XIII. Kolordu burada bir kolordu ambarı kurma kararı aldı. Kolordu Kirmanşah'a girdikten bir süre sonra temmuz ayında Hemedan'a doğru ilerleyip ilerleyemeyeceği hakkında VI. Ordu Komutanlığı tarafından bilgi istenmişti. Durum pek iç açıcı değildi. Alman müteahhit Braun Almanların İran Harekâtı için vaat ettikleri parayı vermediğinden alınan malların ödemesi yapılamamış ve aşiretler erzak vermeyi kesmişti. Bağdat'tan sipariş edilen ayakkabı, elbise, çamaşır ve ilaç da gönderilmemişti. Askerler yalınayak, hayvanlar da nalsızdı. Ali İhsan Bey ihtiyaç duyulan malzeme ile 30.000 liranın gönderilmesinden ancak 20 gün sonra taarruza başlayabileceği cevabını verdi. 21 Temmuz'da beklenen paranın bir kısmı Alman misyonu tarafından ödenince ayakkabı, çamaşır ve erzak ihtiyacı kısmen giderilmişti. Ali İhsan Bey menzil hizmetlerinin kesinlikle yürümediğini belirtmişti ve Bağdat'tan gelmesi beklenen cephanenin durumu da muallaktaydı. Düşmanla çarpışırken yaralıları geriye sevk edecek imkânın yokluğundan yakınıyordu. Buna rağmen XIII. Kolordu ve bağlı birlikleri bir menzil teşkilatı olmadan Hemedan'a kadar yürümüşti. Uzun ve yorucu yürüyüşlerle parçalanmış

⁸⁵ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 248.

ayakkabılar, asker için büyük sıkıntı olmuştu. Kolorduya gönderilen para ancak iâşe ihtiyacını karşılamaya yetmişti.⁸⁶

İran harekâtının devamı için menzil teşekkülleri oluşturulamamıştı. Daha ileri gidebilmek için nakil vasıtası ihtiyacı karşılanamamış, geriden erzak gönderilmediği gibi mübayaa için gerekli para da gönderilmemişti. Ayrıca yeterli miktarda ikmal efradı da gönderilemeyince XIII. kolordunun ilerlediği son nokta Hemedan olmuştu. Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey ileri hareketin önündeki asıl engelin kuvvet meselesi değil menzil meselesi olduğunu VI. Ordu Komutanlığına bir şifre ile bildirmişti.⁸⁷ VI. Ordu Komutanı Halil Paşa, 23 Şubat 1917'de 6. Tümenin, 26 Şubat'ta ise tüm kolordunun Bağdat'ı savunmak üzere geri dönmesi emrini vermişti. Ali İhsan Bey de geri çekilirken elindeki erzakın bir kısmını borç mazbataları karşılığında aldığı tüccarlara iade ettiği gibi bir kısmını da İran hükümetine vererek herhangi bir sızlanmaya meydan vermemeye çalışmıştı.⁸⁸

1917 yılının sonlarına doğru iâşe vaziyeti iyice bozulmuştu. İran sınırındaki XIII. Kolordu askerlerinden günlük 250 grama düşen istihkakla doymayanlar karınca yuvalarını kazarak tane bulmaya ve buldukları kemikleri ezerek yemeye çalışmakta, başıbozuklar ise açlıktan ölen her nevi hayvanların leşlerini paylaşmaktaydı.⁸⁹ XIII. Kolorduya bağlı 52. Tümen Komutanı Hayri Bey iâşe noksanlığının efrat ve zabitlerin maneviyatı üzerinde büyük etki ettiğini, kendi idarelerine yetmeyen maaşlarının arttırılması gerektiğini rapor etmişti. Maaşlar arttırılmazsa büyük fenalıkların ortaya çıkmasından

⁸⁶ Serezli Mehmed Ragıb, *age*, s. 48; A. İ. Sabis, *age*, III, s. 276-332; Mehmet Kenan, *age*, II, s. 288; Mansoureh Ettehadiyyeh, "İran Geçici Hükümeti", *İran ve I. Dünya Savaşı-Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, ed. Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 23.

⁸⁷ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 7.

⁸⁸ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 345-348.

⁸⁹ M. S. Özgen, *age*, s. 105.

çekiniliyordu. Bunun üzerine 52. Tümen lağvedilmiş bağlı birlikleri 14. ve 51. Tümenlere taksim edilmişti.⁹⁰

Sağlık Hizmetleri: XIII. Kolordunun İran'a hareketi öncesinde İran hududundaki birlikler için de hastaneler kurulmuştu. Öncelikle 1915 Şubat'ında Hanikin'de 200, Kasrışirin'de 100 yatak kapasiteli hastaneler tesis edilmişti. Hastanelerin sıhhiye idaresi ve teçhizatının ikmal edilerek kapasitesinin artırılması gerekmektedir. Çünkü bu hastanelere Almanların İran Seferi Heyeti hastaları da kabul edilmekteydi. Bunun için Bağdat'tan takviye yapılarak hem hekim sayısı artırılmış hem de kapasite 600 yatağa çıkarılmıştı. Hastane için hurma dallarından yapılan sedirler tedarik edilmişti. Böylelikle hastanenin teşkilatı nispeten düzene girmiş ve Bağdat'a sevk edilmeye gerek kalmaksızın hasta ve yaralıların mahallinde tedavi edilmeleri mümkün olmuştu. 1916 Mayıs ayı zarfında birlikler İran içlerine hareket emri alınca Kasrışirin ve Hanikin tahliye edildiğinden hastanelerdeki hastalar Kızılribat, Şehriban, Bakuba'ya nakledilmişti. Ancak hastanelerin eşya ve teçhizatının bir kısmı zarar görmüştü. Geri kalanlarla Kızılribat ve Bakuba'da hastanelerin eksikleri kapatılmaya çalışılmıştı.⁹¹ Çatışmalarda muharip er mevcudu bir tabur gücüne kadar inen 35. Tümen kaldırılınca bu tümenin seyyar hastanesi XIII. Kolordu emrine verilmişti.⁹² Bakuba ve Kızılribat'ta teçhizat açısından ilkel bir halde bulunan hastanelere ilk kabile ile 150 birkaç gün sonra 300 bir hafta sonra 400 yataklık malzeme sevk edilmiş, bir sivil tabip daha tayin edilmişti. İran Grubu başhekimliğine de Kaymakam Behiç Bey atanmıştı.⁹³

Hanikin Hastanesinde sivil bir tabip, bir eczacı; Kasrışirin Hastanesinde bir sivil tabip ve Alman tabipler görev yapmaktaydı. Mart ayında Alman tabiplerden ikisi lekeli

⁹⁰ Mehmed Nuri Efendi, *Harb-i Umumiye Irak Harekâtı Kütü'l-Amâre*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul 2016, s. 305-306.

⁹¹ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

⁹² Y. Ölçen, *age*, s. 72.

⁹³ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

hunmaya (tifüs) tutulunca diğer Alman doktorlar da görevden çekilmişlerdi. Aynı zamanda sivil tabiplerden birisi de lekeli hummadan vefat ettiğinden Hanikin Hastanesine Bağdat'tan sivil bir başhekim, iki tabip, bir operatör ve bir eczacı daha tayin edilerek hastane kadrosu ikmal edilmişti. Bu sayede hastanenin sıhhi ve idari teşkilatı düzene girdiğinden hasta ve yaralıların Bağdat'a gönderilmeden tedavisi mümkün olmuştu. Ancak bu sıralarda sivil tabiplerden birisi lekeli tifoya tutularak vefat etmişti.⁹⁴

Bakuba hastanesi 1916 Mayıs ayı zarfında yapılan tefişte bir mektep binası, bir kasr, bir otel, iki handan ibaret olmak üzere 400 yataklık hastaneye dönüştürülmüştü. Hastalar kısmen karyolada kısmen yer yatağında yatmaktaydı. Hastanenin esas bölümü olan mektep binası bahçesi müsait olduğundan oraya hasırdan barakalar yapılarak 300 yatak daha ilave edilmişti. Mektep binası Bakuba tarzında yapılmış geniş bir bahçe içerisinde ve hastane için oldukça uygun bulunmuş, bahçesinde bulunan barakalar da koğuş haline getirilerek, 500 hasta kapasitesine çıkarılmıştı.⁹⁵

Kızılribat'taki hastane bir kasr, bir han, bir mektep binasından ibaretti ve 250 yatak kapasiteliydi. Hanikin'den ve diğer yerlerden gönderilen eşya ile teçhiz edilmişti. Kasr Binası, 120 yataklıktı ve bu bununla birlikte mektep binası da hastaneye olmaya elverişli bulunmuştu. Han, eski kışlalar tarzında ortası büyük bir havaliden ibaret dört tarafta ikişer büyük ahırdan ve üst katta dört küçük odadan oluşmaktaydı. Ahır kısmı da hasta koğuşuna dönüştürülmek için elverişli görülmüş toprak olan zemini kazdırılarak temizlettirildikten sonra tüm zemin üzerinde saman ve ot yakılarak dezenfektasyon yaptırılmıştı.⁹⁶

1916 Nisan ayı zarfında Bakuba ve Kızılribat'ta teşkilatı henüz tamamlanmamış halde bulunan hastanelere ilk katile ile

⁹⁴ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1; ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1-1.

⁹⁵ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

⁹⁶ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

150 birkaç gün sonra 300, bir hafta sonra 400 yataklık malzeme ile bir sivil tabip daha tayin edilmişti. İran Grubu başhekimini olan Behiç Bey bu menzil hattına başhekim olarak tayin edilmişti. Mayıs ayı zarfında yapılan teftişte Bakuba Hastanesinde sivil bir başhekim, bir tabip, iki eczacı, bir müdür, bir zabıt vardı. Hasta bakıcıların tam sayısı bilinmemekle birlikte sayı bakımından azdı. Bu sebeple buraya Bağdat Sıhhiye Depo Bölüğünden efrat istenmişti.⁹⁷ Kızılribat Hastanesi, sivil bir tabip ve menzil hattı başhekimini idaresindeydi. Bir eczacı, bir inzibat zabiti vardı. Fenni olarak iyi durumda olduğu tespit edilen bu hastanenin idari anlamda eksikleri olduğu düşünüldüğünden menzil hattı başhekiminin burada bulunması hususunda emir verilmişti.⁹⁸

Hanikin'de XIII. Kolorduya ait iki seyyar hastane aktif haldeydi. Ayrıca Hanikin'de hastane binasına elverişli Kızılribat'takine benzer üç büyük han vardı ve 1.000 hasta alabilecek durumdaydı. Bunların da zeminleri ot ve saman yakılarak temizlenmişti. Hasta koğuşu olmaya müsait geniş, uzun, aydınlık ahırlardan ve birkaç odadan ibaretti. İki seyyar hastanede mevkii hastanesi şeklinde hasta ve yaralı tedavi edilmekteydi. Buradan gerektiğinde vesait oldukça 6 saat mesafede bulunan Kızılribat Menzil Hastanesine hasta nakledilmekteydi. 1916 yılının haziran ayı başlarında XIII. Kolordu Kirmanşah'a doğru ileri hareket edince Kızılribat Hastanesi 400 yataklık teçhizatıyla Hanikin'e nakledilmiş ve 1.000 yatak kapasitesine çıkarılmak üzere Bağdat'tan eşya ve teçhizat gönderilmişti. Hastanede yaralılar için bir de ameliyathane tesis edilmişti.⁹⁹ 1917 yılında İran hududuna yakın Salahiye'deki 1.000 yataklı menzil hastanesi de lağvedilerek 600 yatağı Tuzhurmatu'ya, 400 yatağı da Dakuk'a nakledilmişti.¹⁰⁰

⁹⁷ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

⁹⁸ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1

⁹⁹ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1-1.

¹⁰⁰ ATASE Arşivi, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3.

İran'da hareket halinde olan 44. Alay kolera yüzünden Yakube'de karantinaya alınmıştı.¹⁰¹ İran'dan ve Bakuba tarafından gelecekler için de bir karantina istasyonu kurulmuştu.¹⁰² Demiryollarında görevli memur ve müstahdemler de Başkomutanlık emrinde aşılansarak hastalığın buralardan alınıp her tarafa yayılmasının önü alınmak istenmişti.¹⁰³ Hastalıkla yapılan etkin mücadele sayesinde 1918 nisan ayı raporlarına bakıldığında kolera hastalığına yakalanan ve vefat eden sayısı tek hanelere kadar düşmüştü.¹⁰⁴

İran harekât bölgesindeki hasta ve yaralıları tedavi için önce Hanikin'e sonra Salahiye ve Kerkük'e nakledilmişlerdi. Kerkük'te 3.000 yataklı bir hastane kurulmuştu. Birlikler 1918 yılı mayıs ayında Kerkük'ten geri çekilirken Duhok ve Kerkük'teki hastalardan bazıları develerle Musul'a gönderilmişti. Buna rağmen Kerkük'teki nekahethanelerde yatan hastaların 940'ı nakledilebilmiş, 540 hasta ve yaralı Kerkük'te bırakılmak zorunda kalmıştı. Hastaların bitkinliğine yolların çamurlu olması da eklenince sevkiyat sırasında Kerkük-Altınköprü arasında 200'den fazla hasta hayatını kaybetmişti.¹⁰⁵

İran'a hareket eden birliklerin hayvanlarının sağlıkları daha harekâtın başlarında oldukça kötüydü. 6. Tümen hayvanları o kadar hastaydı ki tümen komutanının bindiği bargirin iki ayağı nalsız ve başında büyük bir şişi vardı.¹⁰⁶ Özellikle kış aylarına denk gelen 1917 yılının ilk üç ayında çok fazla hayvan telef olmuştu. Bunun sebepleri uzun yürüyüşler, hareketin kış mevsiminde olması ve gıdasızlıktı. Yine aynı tarihlerde XVIII. Kolordu tarafından menzil hayvan hastanesine gönderilen

¹⁰¹ S. Sarısamani, *age*, s. 231.

¹⁰² Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşların*, Son Havadis Matbaası, Ankara 1956, s. 65.

¹⁰³ ATASE Arşivi, Kls. 830, Dos. 801, F. 5-49; ATASE Arşivi, Kls. 830, Dos. 801, F. 5-73; ATASE Arşivi, Kls. 830, Dos. 801, F. 5-83.

¹⁰⁴ ATASE Arşivi, Kls. 2463, Dos. 290, F. 1-123; ATASE Arşivi, Kls. 2463, Dos. 290, F. 1-125; ATASE Arşivi, Kls. 2478, Dos. 384, F. 1-45.

¹⁰⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 674-678.

¹⁰⁶ Mehmed Nihad, *agm*, s. 610.

hayvanların çoğu telef olmuştu. Çünkü ihtiyaç dolayısıyla yaralı ve zayıf olarak tamamen bitkin düşmüş hayvanlar hastaneye gönderilmişti. Bu hayvanların tekrar harekât hattına gönderilmeleri mümkün olamamıştı.¹⁰⁷ 1917 yılında genel olarak kendini hissettiren iâşe sıkıntısı hayvanlarda da hastalıkların çoğalmasına sebep olmuştu.

Silah ve Cephane İkmali: İran'a harekât emri alan XIII. Kolordunun emrinde: 20 tabur piyade, 11 bölük süvari, 87 makineli tüfek, 38 top bulunmaktaydı. Bunlardan başka Hanikin Hudut Taburu, İran Piyade Taburu ve yaklaşık 500 İran aşiret atlıları vardı. Kolorduda 10.400 muharip piyade tüfeği bulunmaktaydı.¹⁰⁸

XIII. Kolordunun ihtiyaçları Bağdat ve Musul'dan gönderilmekteydi. Kolordunun İran Harekâtı hazırlıkları yapılırken daha başlangıçta nakil aracı yokluğundan cephanes sandıkları efrat sırtında taşınmış ve büyük zorluk çekilmişti. Diğer taraftan cephanes sandıkları merkeplerin sırtında iplerle bağlanarak heybe gibi taşınmıştı. Ancak 90 kg'lık yük, merkeplerin taşıyabileceğinden oldukça fazlaydı. Bu yüzden hayvanlar sürekli yere yatmakta ve hareket etmek istememekteydi.¹⁰⁹ dolayısıyla cephanes ikmali fazlasıyla gecikmekteydi. 29 Haziran'da XIII. Kolordunun Kirmanşah'ın zaptını emreden VI. Ordu Komutanı Halil Paşa'ya, Ali İhsan Bey, şu cevabı vermişti: “para gelmedi, cephanes ve erzak göndermiyorsunuz, kamyon vermiyorsunuz, sarfiyatımızı telafi etmiyorsunuz; Bir an evvel bunlar gönderilir ise istediğiniz hareketi yapmaya imkân buluruz.” Ancak buna rağmen Kirmanşah temmuz ayı başlarında ele geçirilmişti. 25 Temmuz'da tekrar cephanes eksikliği olduğu VI. Ordu Komutanlığına bildirilmişti. Cephanes sorunları devam etmekteydi.¹¹⁰

¹⁰⁷ ATASE Arşivi, Kls. 2270, Dos. 136, F. 3.

¹⁰⁸ A. İ. Sabis, age, III, s. 199-200.

¹⁰⁹ Mehmed Nihad, agm, s. 608-610.

¹¹⁰ A. İ. Sabis, III, s. 208-284.

Harekatın başlangıcının yaz aylarına denk gelmesi sebebiyle askerin sıhhatini muhafaza edebilmek için yürüyüşler genellikle karanlık çökünce yapılmaktaydı. Ancak bu da yürüyüşü güçleştirmekteydi. Ayrıca nakil vasıtalarının sayısının azlığı ve niteliksiz oluşu, hayvanlara kapasitelerinin üstünde yük yüklenmesi, onlara refakat eden askeri de fazlasıyla yormaktaydı. Hemedan taarruzu için hazırlıkların yapıldığı sırada, böyle bir gece yürüyüşünde (3-4 Ağustos gecesi) cephane ikmal yapılırken düşen sandıklar infilak etmişti. Yangın 4 saat sürmüş, 776 sandık mavzer, 2.556 atım sahra topçu mermisi, 62 sandık bomba, 45 sandık Alman ve 18 sandık İngiliz piyade cephanesine mal olmuştu. Ayrıca 29 asker şehit, 38 hayvan da telef olmuştu.¹¹¹ Bu büyük kayba rağmen Hemedan da ele geçirilmişti. Yanan cephanenin daha yeri doldurulmadan¹¹² Halil Paşa yeni hedef olarak Kazvin'i göstermekteydi. Ali İhsan Bey, ise Acilen cephane gönderilmezse daha ileriye gidemeyeceği cevabını vermişti.¹¹³

1917 yılı başlarında XIII. Kolorduya cephane yetiştirmek için Musul ile Altınköprü arasında hafif bir oto kolu oluşturulmuştu.¹¹⁴ 1917 yılının şubat ayına gelindiğinde Ali İhsan Bey'in yeni cephane gelmediğinden dert yamaktaydı, özellikle topçu cephanesi sıkıntısı çekilmekteydi.¹¹⁵

İran harekâtı, yeterli silah ve cephane malzemesi olmadan başlamış ve devam etmişti. XIII. Kolordu tasarrufunda telsiz ve yeterli miktarda uçak da yoktu. Ancak Bakuba'da bir keşif uçağı bulunmasına rağmen akaryakıt kıtlığından sınırlı olarak kullanılabilmişti.¹¹⁶

¹¹¹ A. İ. Sabis, III, s. 289.

¹¹² Mehmed Kenan, II, s. 301; A. İ. Sabis, III, s. 313.

¹¹³ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S. 84, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984, s. 5-7; 79-81; Mehmed Kenan, II, s. 288; A. İ. Sabis, III, s. 300.

¹¹⁴ *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 432.

¹¹⁵ A. İ. Sabis, III, s. 342.

¹¹⁶ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S. 84, s. 91-93; A. İ. Sabis, III, s. 187-205.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı'nda İran, tarafsızlığını ilan etmesine rağmen İran toprakları savaşta önemli bir mücadele ve muharebe sahası olmuştur. Bu sahadaki mücadelenin aktörleri İngiltere, Rusya, Almanya ve Osmanlı Devleti'dir. Bu devletler İran topraklarında kendi menfaatlerine göre hareket etmişlerdir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, diğer amaçlarının yanında, kendi topraklarının güvenliğini sağlamaya çalışması yönüyle diğerlerinden ayrılmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, savaş hazırlıkları açısından seferberliğini çok kısa bir süre içerisinde yapmak zorunda kalmış bunun yanında Irak-İran Cephesi, bu hususta en hazırlıksız yakalanan cephe olmuştur. Irak'taki İngiliz tehdidi tam olarak def edilmeden bölgedeki kuvvetin yarısını oluşturan XIII. Kolordu, İran harekâtına görevlendirilmiştir. Böylelikle Irak bölgesi savunmasız bırakılmış, İran'a hareket ettirilen birlikler de lojistik desteğini sağlayacak olan menzil teşekküllerinden neredeyse tamamen yoksun kalmıştır. "Kervan yolda düzelir" mantığıyla girişilen İran harekâtında ordunun lojistik desteği sağlanamadığı için birlikler, istenilen hızda ilerleyememiş ve bir noktadan sonra durmak zorunda kalmıştır. Bunun yanında Irak bölgesi savunmasız bırakıldığından İran'a hareket ettirilen birlikler, ortaya çıkan mecburiyet üzerine Irak savunması için geri çağırılmış ve İran harekâtından beklenen sonuçlar alınamamıştır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu
T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık [Başbakanlık] Osmanlı Arşivi (BOA)

B. Kitap ve Tezler

ACAR, Kezban, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

ÁGOSTON, Gábor, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

AHMED NİHAD, *Askerî Tarih ve Coğrafya*, [Basım yeri yok] 1926.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983.

Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi, haz. Resul Köse vd., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2016.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984.

ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi), Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu.

AVCI, Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu (1914-918)*, Vadi Yayınları, İstanbul 2004.

AYSAN, E., *Büyük Harpte İran Cephesi*, Askerî Matbaa, İstanbul 1938.

- BAŞ, Halit, *I. Dünya Savaşı'nda Irak-İran Cephesi: İaşe ve Sağlık Hizmetleri*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2019.
- BEŞİKÇİ, Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Cilt: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, Cilt: III, 1 inci Kısım, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1979.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, Cilt: III, 2'nci Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002.
- CENGİZER, Altay, *Osmanlı'nın Son Savaşı: Adil Hafızanın Işığında*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- CLEVELAND, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. M. Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.
- CELOĞLU, Yavuz Selim, *Çanakkale Cephesi'nde Askeri Nakliye Hizmetleri: Beşinci Ordu Menzil Teşkilatı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2018.
- ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, TTK, Ankara 2006.
- DUKAKİNZADE, Feridun, *Büyük Harp - Türk Cepheleeri*, Yıldız Askerî Akademiler Kumandanlığı Matbaası, İstanbul 1927.
- EGE, Abidin, *Harb Günlükleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

ERICKSON, Edward J., *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev. Kerim Bağnaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in The Balkans 1912-1913*, Praeger, London 2003.

GOLTZ, Colmar Von Der, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hâtırâtı"*, Haz. Faruk Yılmaz, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK, Ankara 2014.

Hidemat-ı Seferiye Nizamname-i Hümayûnu, Daire-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1316.

Hidemât-ı Seferiye Nizamnâmesi (1908 Yeni Alman Seferiye Nizamnamesinin Tercümesidir), Kitabhâne-i Askerî, İstanbul 1325.

İran'a Dair Askerî Raporlar, Karargâh-u Umûmî İstihbarat Şubesi, 1332.

KARABEKİR, Kazım, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

KARADENİZ, Yılmaz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

KARAGÖZ, Mevlüt, *I. Dünya Savaşı'nda Menzil Hizmetleri: IV. Ordu Örneği*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX, TTK, Ankara 2011.

- KAYMAZ, İhsan Şerif, *Musul Sorunu-Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, TTK, Ankara 2011.
- LARCHER, Maurice, *Büyük Harpte Türk Harbi*, II, çev. Mehmet Nihat, Askeri Matbaa, İstanbul 1928.
- MEHMED KENAN, *Büyük Harpte İran Cephesi*, II, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, Ankara 1928.
- MEHMED NURİ EFENDİ, *Harb-i Umumîde Irak Harekâtı Kûtü'l-Amâre*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul 2016.
- Menzil Hıdemâtı Nizamnamesi*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1327.
- MİRLİVA CAVİD, *Irak Seferi ve İttihat Hükümetinin Hayâlât ve Cehalet-i Siyasiyesi*, Müdafaa Matbaası, İstanbul 1334.
- NOYAN, Abdülkadir, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşların*, Son Havadis Matbaası, Ankara 1956.
- Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2013.
- ÖLÇEN, Yavuz, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutulamare Muharebeleri (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)* Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.
- ÖZGEN, Mehmet Sinan, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, haz. Servet Avşar-Hasan Babacan-Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

- POMIANKOWSKI, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014.
- RENOUVIN, Pierre, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Cilt: I, çev. Adnan Cemgil, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1969.
- RİASANOVSKY, Nicholas V. -Mark D. STEINBERG, *Rusya Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011.
- SABİS, Ali İhsan, *Birinci Dünya Harbi*, III, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.
- _____, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, IV, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.
- SANDERS, Liman von, *Türkiye'de Beş Sene*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
- SARIKÇIOĞLU, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, TTK, Ankara 2013.
- SARISAMAN, Sadık, *Golç Paşa ve XIII. Kolordu Harekâtı Dönemlerinde Osmanlı İnan İlişkileri (Ekim 1915 - Nisan 1917)*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1994.
- Sefariye Nizamnamesi*, Matbaa'î Askeriye, Dersaadet 1332.
- SEREZLİ MEHMED RAGIB, *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti (1917-1918)*, haz. Ahmet Efiloğlu-Raif İvecan, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- SHAW, Stanford J., *The Ottoman Empire in World War I*, Cilt: I, TTK, Ankara 2008.
- _____, *The Ottoman Empire in World War I*, Cilt: II, TTK, Ankara 2008.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005.

ŞİROKORAD, A. B., *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, Cilt: X, Ankara 1985.

VERNADSKY, George, *Rusya Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

Vilayat Yolları Haritasıdır, Hilal Matbaası, İstanbul [Tarih yok].

YILMAZ, Veli, *İnci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1988.

YÜZBAŞI MUKBİL BEY, *Irak Cephesi 1914-1918 Kütü'l-Amâre Kuşatması*, çev. Gül Karabuda, TTK, Ankara 2019.

C. Makale ve Bildiriler

ALPMANSÜ, Yusuf, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi Menzil Teşkilatı ve İdari Faaliyetlerin Yürütülmesi Esasları”, *Askeri Tarih Bülteni*, S. 19, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 1-11.

ATABAKI, Touraj, “I. Dünya Savaşı, Büyük Devletler Arasındaki Çekişmeler ve İran’da Siyasal Toplumun Doğuşu”, *İran ve I. Dünya Savaşı-Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, ed. Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 1-7.

ATABEY, Figen, “General F. S. Maude’un Bağdat Seferi”, *History Studies*, Volume 9, Issue 2, June 2017, s. 67-83.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları”, *Akşam*, 24 Kasım 1967, s. 4.

_____, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları”, *Akşam*, haz. Şevket Süreyya Aydemir, 3 Aralık 1967, s. 4.

BARAN, Tülay Alim, “Birinci Dünya Savaşı ve Irak Cephesi”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı Özel Sayısı, Yıl: 13, Mayıs 2015, S. 25, Ankara, s. 65-75.

BAYCAN, Nusret, “Çeşitli Cephelerde Kâzım Karabekir”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: IV, S. 11, Ankara 1988, s. 449-458.

BİNBAŞI FERİD, “Büyük Harpte Alman Ordusunda Menzil Hizmeti”, *Askerî Mecmuâ*, S. 61, Haziran 1926, s. 128-148.

BİNBAŞI MUZAFFER, “Harb-i Umumide Menzilsizlik (Mâba'd)", *Askerî Mecmuâ*, S. 11, İstanbul 1336, s. 411-421.

BİRECİKLİ, İhsan Burak, “Balkan Harbi Sırasında Osmanlı Ordusunun Moral ve Disiplin Durumu”, *Türk Yurdu*, Cilt: XXXII, S. 303, 2012, s. 23-27.

BOLAT, Gökhan, “İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları”, *JASSS*, Volume 6 Issue 3, Mart 2013, 1067-1107.

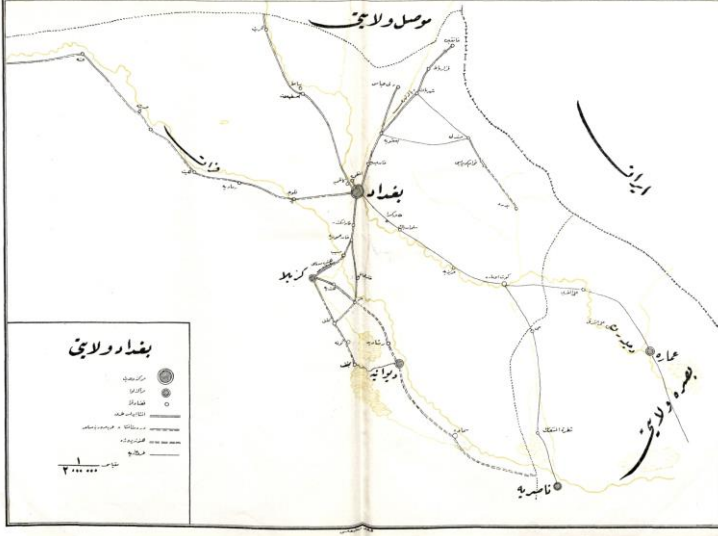
CRONIN, Stephanie, “İran Milliyetçiliği ve Devlet Jandırması”, *İran ve I. Dünya Savaşı-Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, ed. Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 45-69.

- _____, “Çanakkale Cephesi’nde 5’inci Menzil Ordu Teşkilatı”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S. 24, 2018, s. 133-173.
- ÇETİN, Sabit, “Irak Cephesi’nde Türk Ordusunun İaşe İşleri (1916-1918)”, *Unutulan Zafer: Kutü’l-Ammare, 100’üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, Ed. Hasan Hoşoğlu vd., 8 Mart 2016, İstanbul, s. 502-523.
- DURGUN, Bülent, “Sefer Planlarında ve Balkan Harbi’nde Osmanlı Ordusunda Menzil Teşkilatı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/29, 2014 Güz, 2014, s. 57-96.
- ETTEHADİYYEH, Mansoureh, “İran Geçici Hükümeti”, *İran ve I. Dünya Savaşı-Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, ed. Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 9-28.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Menzil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXIX, İstanbul 2004, s. 159-161.
- KARACAGİL, Ö. Kürşat, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devletinin İran’la İttifak Kurma Arayışları”, *OTAM*, S. 36, 2014, s. 95-116.
- _____, “İran’ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere’nin Rusya’ya Karşı Diplomatik Manevraları (1907)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: IV, S. 18, Yaz 2011, s. 248-263.
- KURAT, Yuluğ Tekin, “1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, TTK, Ankara 1999, s. 139-146.
- KURTCEPHE, İsrail - Mustafa BALCIOĞLU, “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi -Rauf Bey Müfrezesi-”, *OTAM*, S. 3, Ankara 1992, 247-269.

- MEHMED EMİN, “Osmanlı - İngiliz Irak seferi ve Hatalarımız”, *Mecmua-yı Askeriye*, S. 17-18, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336, s. 669-764.
- MEHMED NİHAD, “Irak Cephesi Muharebatından: 13. Kolordunun İran Seferi”, *Askerî Mecmua*, S. 15-16, Haziran ve Temmuz 1336, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336, s. 597-668.
- MUSTAFAZADE, Tofig, “Antanta Devletleri'nin Planlarında I. Dünya Savaşı Arifesinde ve Sırasında İstanbul ve Marmara Bölgesi”, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, İzmit 2016, s. 1265-1275.
- MÜDERRİSOĞLU, Fatih, “Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri”, *Türkler*, Cilt: X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 920-926.
- ÖĞÜN, Tuncay “Osmanlı Basımında Cihad-ı Ekber: İran Örneği”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: XXVIII, S. 1, 2018, s. 91-114.
- SAK, İzzet- Cemal Çetin, “XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 2004, s. 179-221.
- , “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İran”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25, 2010, s.- 45-71.
- , “Birinci Dünya Savaşı'nda İran Harekâtını Yapan XIII. Kolordu'nun İaşesi Meselesi”, *Askerî Tarih Araştırmaları*, S. 13, Ankara 2009, 1-33.
- TOKSOY, Nurcan, “Rusya'nın Trans-Kafkasya Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 47, 2000, s. 491-536.

TÜRKMEN, Zekeriya, “Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu*, ed. Zekeriya Türkmen, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 20-21 Kasım 2014, İstanbul 2014, s. 381-434.

Harita 2: Bağdat Vilayet Yolları Haritası¹¹⁸

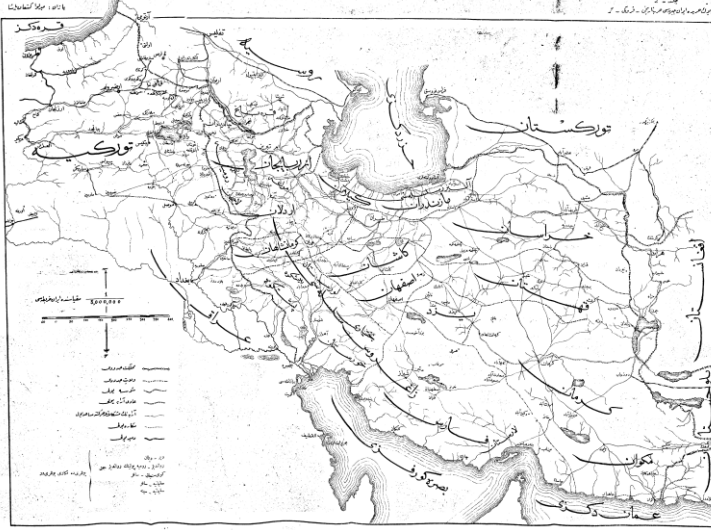
¹¹⁸ *Vilayat Yolları Haritasıdır*, Hilal Matbaası, İstanbul [Tarih yok].

Harita 3: Irak'ın Doğu Kısımları ile İran'ın Batı Bölgeleri¹¹⁹

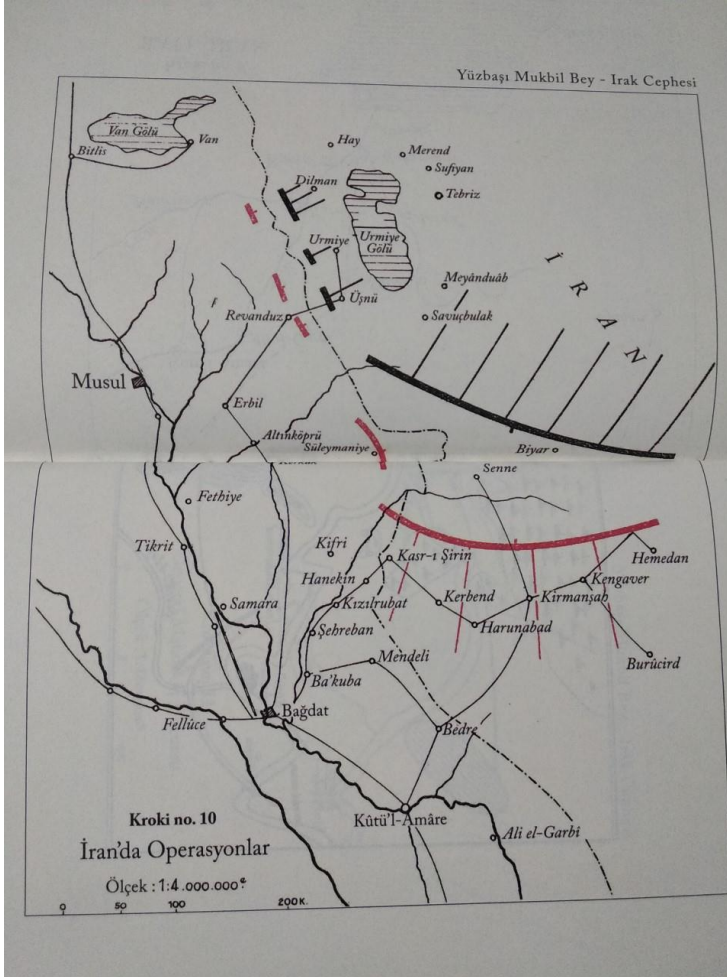
¹¹⁹ Yayınlayan: Fratelli Haim Matbaası, Bkz. *BOA*, HRT.h., Göm. No: 99 (29 Zilhicce 1889).

Harita 4: Birinci Dünya Savaşı'nda İran Cephesi¹²⁰

¹²⁰ Mehmet Kenan, *age*, s. 236.

Harita 5: İran'da Operasyonlar¹²¹

¹²¹ Yüzbaşı Mukbil Bey, *age*, 212-213.